

LES CAPÇALERES DELS RIUS CLARIANO I VINALOPÓ DEL NEOLÍTIC A L'EDAT DEL BRONZE

JOSEP PASCUAL BENEITO

INTRODUCCIÓ

Aquesta Memòria de Llicenciatura ens la vam plantejar aprofitant els resultats metodològics d'una altra presentada abans sobre la vall mitjana del riu d'Alcoi (Pascual, 1986a). Alhora les prospeccions dirigides en la Vall del Riu d'Alcoi pel Dr. Bernabeu Auban, van deixar una zona entre l'Alcoià i l'àrea de Villena sense massa informació i sobretot sense cap treball de camp. Per aquesta raó ens vam plantejar prospectar l'entrada a la Vall del Vinalopó, incloent la Mariola en els termes de Bocairent i Banyeres, la Vall de Bocairent i la Vall del Vinalopó en la seua zona alta, termes dels pobles adés esmentats.

L'estudi el vam basar sobretot i principalment en la prospecció, ja que els jaciments coneguts anteriorment havien estat suficientment estudiats i consideràvem que hi havia grans possibilitats d'obtenir resultats tan satisfactoris com els que s'havien aconseguit en les prospeccions de la zona del riu d'Alcoi.

Per altra banda, consideràrem interessant centrar les prospeccions en terrenys a l'aire lliure ja que quasi tots els coneixements dels moments Neolítics fins a l'HCT es basen en estudis efectuats sobre materials de coves i queda molt limitat el coneixement d'aquests períodes prehistòrics no sols a la zona que nosaltres anem a estudiar sinó també

Aquest article, és un resum de la Memòria de Llicenciatura que presentàrem a la Universitat de València (1992). S'hi fa un estudi, sobre el poblament des del Neolític fins l'Edat del Bronze, a les capçaleres dels rius Clariano i Vinalopó. S'hi presenten nous jaciments i materials, fruit de les prospeccions efectuades en aquesta contrada.

Este artículo es el resumen de nuestra Memoria de Licenciatura presentada el año 1992 en la Universidad de Valencia, que tuvo por objeto el estudio del poblamiento desde el Neolítico a la Edad del Bronce, en las cabeceras de los ríos Clariano y Vinalopó. Incluye el estudio de nuevos materiales y yacimientos, resultado de nuestras prospecciones.

The sources of the rivers clariano and Vinalopó: from the Neolithic to the Bronze Age.

This article is the summary of our graduation thesis submitted in the year 1992 at the University of Valencia, which dealt with the study of the settlement from the Neolithic to the Bronze Age, at the sources of the rivers Clarino and Vinalopó. It includes the study of new materials and archaeological sites, as a result of our prospecting surveys.

per a tot el País Valencià. Quan vam començar la tasca de la memòria ja comptàvem amb uns pocs jaciments arqueològics, a causa de prospeccions dutes a terme per nosaltres de manera no sistemàtica.

1. MARC GEOGRÀFIC

Centrarem l'estudi en dues comarques del País Valencià: l'Alcoià-Comtat i la Vall d'Albaida, termes de Bocairent i de Banyeres, encara que ferem, alguna incursió també en el d'Alfafara. Aquesta àrea geogràfica, està tancada en la seua part Nord per les Serres d'Agullent - Ontinyent, per la part Est s'obri a la valleta d'Agres i a les últimes estribacions de la Mariola. A l'Oest dona pas a la Vall del Vinalopó en direcció cap a la Meseta i cap al Mitjà i Baix Vinalopó. Al Sud limita amb les serralades d'Alcoi a la Mariola i amb les serres de la Fenassosa, Onil i Biar, que segons Darter Pericas (1945) formen una unitat tant geològica com orogràfica amb la Serra Mariola. Podem dir que hem dedicat l'estudi a una àrea situada entre tres serralades quasi paral·leles, les quals formen part de les últimes estribacions de les serralades Bètiques. Aquestes orienta-

des SW a NE, estan formades per llargs plecs cretacs vergents cap al Nord, de fronts abruptes i dorsos suaus, amb freqüents formes càrstiques. Les valls sinclinals són de margues blanques del Miocè Inferior (Burdigaliens) amb farcit posterior (Terán *et al.* 1987), sent continuació de la Serra Grossa i la Vall d'Albaida; quedant tancada per la Foia d'Alcoi i les serralades d'Onil i Biar.

El treball es centra majoritàriament en dues valls de considerable extensió, la Vall de Bocairent i la Vall del Vinalopó. La Vall de Bocairent, arreplega les aigües que cauen en aquesta vessant de la Mariola, portant-les cap al Clariano. El Vinalopó, que naix en la Font de la Coveta, en terme de Bocairent, arreplega les aigües que han nascut terres amunt, en Els Brulls i sobretot en la Rambla al costat de Nones, a més de tres quilòmetres naixement amunt. Com ja hem dit, fins a Galbis la Vall no s'eixampla formant un paisatge on el riu a sofrit un fort encaixonament.

Per altra banda, la zona prospectada presenta una zona muntanyosa dominada per alts cims: Penya la Blasca, 1.119 metres, Morro del Porc, 959 m, Alt de Mariola, 1.060 m, tots en la Mariola des de Banyeres fins a Bocairent. L'altura més important de la Serra de la Solana és l'Alt de la Creu 955 m.

2. LA PROSPECCIÓ

Les prospeccions sistemàtiques les vam començar el 3 d'octubre de 1988 i les vam acabar el 21 de desembre de 1989, encara que posteriorment hem fet algunes troballes, però de forma pràcticament casual. Aquestes i les seues incidències han sigut arreplegades en un diari.

El treball de prospecció ens el vam plantejar de la manera que més davant explicarem, arreplegant les conclusions de les prospeccions dutes a la Vall del riu d'Alcoi, dirigides per Joan Bernabeu i els seus col·laboradors, en les quals nosaltres vam participar.

Les prospeccions de la comarca d'Alcoi van donar com a fruit el coneixement del poblament de la zona des del Neolític fins a l'Edat del Bronze. S'hi observa un poblament durant tot el Neolític, de les zones planes, essent aquest més significatiu en el III mil·lenari. Els jaciments es centren en els interfluvius i a les vores de cursos d'aigua de tot tipus (Pascual, 1989b). Per contra, i com ja sabem des de fa alguns anys, el poblament prioritari a l'Edat del Bronze és localitzat en zones altes.

Tot açò va fer que centrarem les prospeccions, en les següents zones:

- La visita a tots els bancals que envolten rius i rierols. Prioritàriament fent les rebusques en les terres que hi queden entre dos cursos d'aigua, interfluvius.
- La visita de turons, alts i cabeços per a intentar localitzar jaciments de l'HCT i de l'Edat del Bronze.

Les zones baixes envoltades per cursos d'aigua van ser prospectades en la totalitat, ja que degut als resultats en la zona d'Alcoi n'intuíem uns bons resultats, com després es

va confirmar.

Per economia de mitjans, la prospecció de les zones altes, la vam fer seguint criteris de selecció. Amb el suport del mapa topogràfic vam buscar cims, turons, que tingueren certes condicions: inaccessibilitat, fonts de subministrament d'aigua, superfície amesetada, etc.

La tasca de prospecció la vam dividir:

1- Una primera observació dels terrenys que anàvem a prospectar amb l'ajut de fotos aèries i el mapa topogràfic Full 820, Escala 1:50.000. Açò ens ajudava a conèixer un poc la zona i dividir-la per a una prospecció més fàcil i així buscar-ne possibles indicis que ens indicaren l'existència de jaciments arqueològics.

2- La segona part era el treball de camp, o siga la prospecció dels terrenys decidits prèviament, tot i indicant en una fotocòpia de la foto aèria emprada l'existència de restes, la no existència o bé la impossibilitat de poder veure-ho (bancals erms amb vegetació).

3- La tercera part consistia arreplegar tot tipus de material superficial, intentant delimitar l'àrea del jaciment (dispersió de materials), possibles estructures, dibuixar aquestes si les percebíem i confeccionar el diari, indicant tot tipus de incidències.

4- Per últim, les tasques de laboratori.

3. ESTUDI DELS MATERIALS

CERÀMICA:

Per al tractament de la ceràmica incorporem dos tipus de fulls inventari; un on tractem les formes ceràmiques que poden ser reconstruïdes, l'altre on tractem tots els fragments. La taula tipològica amb què hem estudiat els materials ceràmics va ser creada per Bernabeu (1986 i 1989:28-107), la fem servir per analitzar els materials ceràmics del V i IV mil·lenaris aC. Posteriorment, fou modificada per Guitart (1987:10-101) aplicant-la a materials del Neolític Final. Aquesta taula tipològica ha sigut utilitzada des de fa uns anys per a l'estudi de conjunts ceràmics del III mil·lenari en jaciments de l'Alcoià-Comtat, i a hores d'ara s'ha ampliat a altres de l'Alt Vinalopó. També ha sigut utilitzada per Pascual (1989a) per a jaciments del Bronze.

CANVIS EFECTUATS A LA TIPOLOGIA:

I-2: PLATS I FONTS DE VORA GIRADA:

Hem ampliat la redefinició que havia fet Guitart (1987) en agrupar els plats i les fonts dins del Grup I, ja que ella no tenia en compte els plats de vora girada. Posteriorment Pascual (1989a) inclou en el reagrupament els plats de vora girada, sense fer referències metodològiques. Nosaltres unifiquem en un sol tipus els plats i fons de vora girada. Parlarem de fonts quan tinguen un Db superior als 28 cm i de plats quan aquest siga inferior.

Exemples de Fonts de vora girada en tenim en Jovades (Cocentaina, Alacant), Niuet (L'Alqueria d'Asnar, Alacant) i Macolla (Villena, Alacant) en materials ara en estudi

segons informació facilitada per Guitart. Altres exemples en materials ja publicats, els trobem a las Peñetas (Oriola, Alacant) (Bernabeu, 1984, Fig. 3, Pàg. 38) amb una font de cronologia campaniforme decorada amb impressions i incisions en el llavi i amb un Db = 31 cm. Tenim 3 fonts en jaciments d'aquesta memòria I.2 amb Db > 28 cm; una a la Serrella Fig. 12 n° 1 amb un Db = 31.8 cm, un altra al Molí Roig, Fig. 2 n° 1 amb un Db = 38.2 cm i l'última en la Fontanella amb un Db = 34 cm.

Podem parlar, a manera encara d'esbós, que trobem dos subtipus dintre del tipus I.2. Per un costat, una sèrie de plats / fonts en els quals la vora és clarament diferenciada: Les Moreres (Crevillent, Alacant) (Bernabeu, 1984; Fig. 5, M2 pàg. 37), Peñetas (Bernabeu, 1984; Fig. 6, E5 pàg. 38), Bolumini (Alfafara, Alacant) (Bernabeu, 1984; Fig. 10 B8 pàg. 42) i la Fontanella.

Per un altre costat, tenim una sèrie de fonts / plats que podem denominar subtipus b en el qual trobem d'una banda, l'aparició d'un llavi difícilment enquadraable en els tipificats i que nosaltres l'hem inclòs en els troncocònics. Sembla que és combinació del pla amb el engrossat extern a més de no tenir una clara vora diferenciada, assemblant-se a algunes amb engrossament interior. Aquest subtipus el podem observar en la Cova del Llidoner (Cocentaina, Alacant) (Pascual, 1988; Fig. 15.6), en el Mastec (Cocentaina, Alacant) (Pascual, 1989a; Fig. 61. 2), Cabeço Serrelles (Alfafara, Alacant) (Pascual, 1989a; Fig. 10.6) i probablement en Jovades. Entre els materials que ara presentem, el tenim en Serrella (Fig. 12 núm. 1, 2), en el Teular de Sant Jaume (Fig. 13 núm. 1) i Molí Roig (Fig. 2 núm. 1). Hem catalogat una sèrie de fragments com del tipus I.6, encara que no són clarament engrossats (Molí Roig; Fig. 3, núm. 2).

Aquesta dificultat a l'hora d'enquadrar en els diferents tipus, la veiem també en la font de Fuente Flores (Requena, València), (Juan i Martínez, 1988; Fig. 2, núm. 1). Aquesta estaria prop de les nostres I.2, encara que presenta un engrossament interior. Aquest engrossament no té res a veure amb les fonts de vora engrossada del sud peninsular (Ruiz Mata, 1975; Arribas i Molina, 1979).

Hem catalogat com fonts de vora girada, les que hi presenten o bé una clara vora diferenciada o bé pràcticament només el llavi diferenciat, un llavi que nosaltres considerem troncocònic, sense fer cap diferenciació de subtipus. Per altra banda, hem observat que algunes fonts/plats considerades com engrossades I.6, semblen que les seues diferències amb un I.2 són merament subtils, allunyats tant dels materials del SE peninsular com de la majoria de les del jaciment de Les Moreres (González Prats, 1986).

XV.1: TRONCOCÒNICS:

Dividim el tipus XV.1 d'acord amb els llavis, deixant a banda les bases. Açò ho hem fet perquè no tenint quasi bases i ens ajuda millor a l'hora de dividir en subtipus.

INDÚSTRIA LÍTICA

Per a l'estudi de la indústria lítica utilitzem al mateix temps dos taules inventari:

- 1) En la primera analitzem la matèria bruta, separant-la de l'utilatge.
- 2) En la segona analitzem l'utilatge i les variants tipològiques.

Per a l'estudi general de la indústria lítica tant pel que fa al material brut com a l'utilatge hem seguit els criteris assenyalats per Juan Cavanilles (1984 i 1988) per a les indústries neolítiques, encara que els hem adaptat a les nostres necessitats. Totes les mesures de les peces estan expressades en mil·límetres.

4. ELS JACIMENTS

Hem d'indicar en primer lloc que en aquest apartat tan sols citem uns pocs jaciments (els més importants). En total el treball dona notícia de 77 jaciments, dels quals 8 ja eren coneguts, tanmateix en quatre hem aprofundit les seues adscripcions culturals. No hi fem cap menció dels jaciments en cova ja que considerem escassa la seua rellevància. Al final d'aquest treball s'inclouen les taules i fulles inventari de la major part dels jaciments reconeguts.

Jaciment: **Les Dotze. (1)**

Terme Municipal: Alfafara / Bocairent.
 Mapa Topogràfic.: F 820 Esc. 1: 50.000
 Coordenades U.T.M.: 30SYH102942.
 Foto Aèria: No en tenim.
 Altura: 630 m s.n.m.
 Bibliografia.: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: Aquest jaciment està situat sobre el Barranc de l'Alpadull, endinsant-se cap a la Finca de les Dotze als dos costats del camí que ve dels Alborets. L'ocupació del sòl és variada des de conreus cerealístics, oliveres, ametlers fins a conreus d'horta. L'àrea estimada és d'uns 10.000 m². Cal assenyalar que dos importantíssims jaciments de cronologia paral·lelitzable amb el que ara estudiem es troben a menys d'1 quilòmetre, La Sarsa i La Coveta Emparetada.

B) PROSPECCIÓ: No el vam trobar com a fruit de les prospeccions, ja que no ens vam plantejar en un principi aplegar fins als límits amb el terme d'Alfafara, sinó gràcies a la informació de Joaquim Beneyto, veí de Bocairent.

C) MATERIALS: Veure fulls inventari.

D) COMENTARI: Cal assenyalar en primer lloc que estem davant d'un jaciment interessant, però amb escassa representació material. La manca de material ens limita en gran manera les conclusions a què podríem aplegar.

La indústria lítica té les següents característiques: Tipològicament estan representades les osques i els dentículats, així com també els raspadors i ascles retocades.

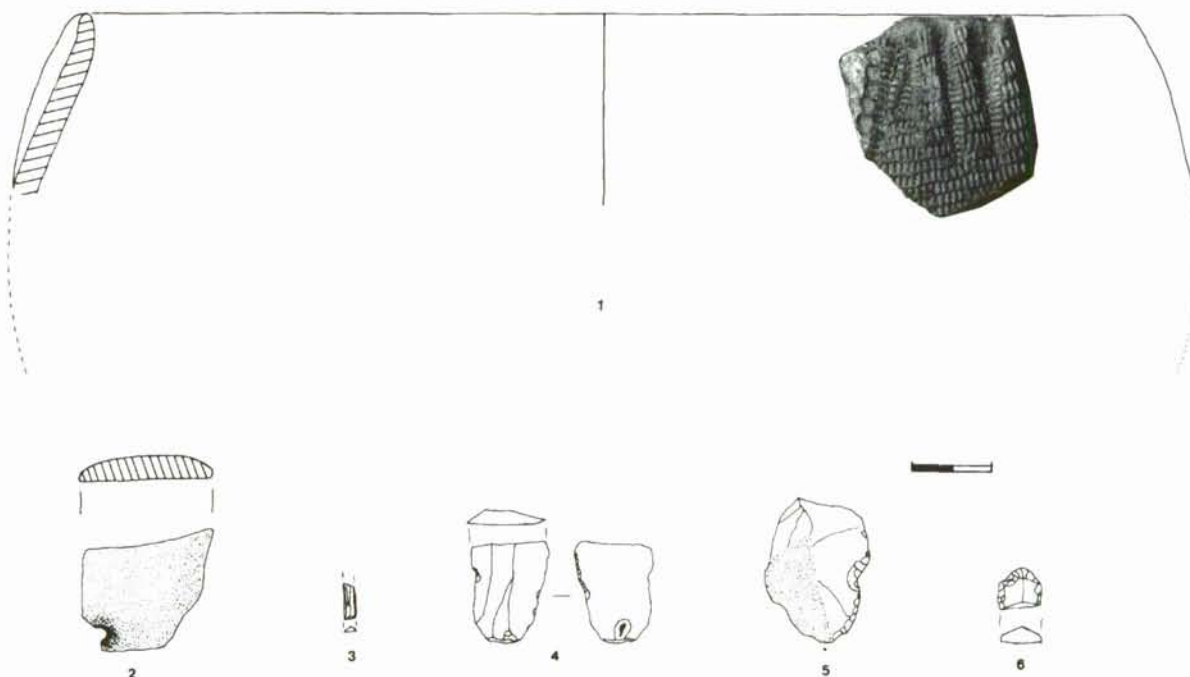

Fig. 1.- Les Dotze.

Estadísticament aquest tres grups dominen la indústria lítica de Les Dotze. Tenim una sèrie d'elements que ens indiquen la possible filiació epipaleolítica del poblat:

- Les dimensions i la morfologia de les fulletes, en alguns casos amb amplàries inferiors als 5 mm i una secció triangular.
- La proporció de raspadors, 24 % que encara que pot ser una mica exagerada i no del tot afinada (per la poca quantitat de peces retocades), el que sí és segur és la seva importància. Aquest percentatge està més prop dels jaciments epipaleolítics, 10 % Cocina III (moment en què rep les primeres influències neolítiques) (Fortea, 1971 i 1977) o el 10 % de l'Arenal de la Virgen (Villena, Alacant) (Fortea, 1977: 377-383) que dels neolítics. En la Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant) trobem un 0.85 % de raspadors i en Sarsa un 1% (Juan Cavanilles, 1984: 102).
- Trobem paral·lels del raspador-burí en Sant Gregori i Malladetes (Fortea, 1977:78 Tabla 7) en contextos Epipaleolítics.
- Un tractament especial es mereix la fulleta de dors (Fig. 1 núm. 3) que per la seva tipologia ens acosta cap a l'epipaleolític, semblant a altres de jaciments com Casa Lara (Villena, Alacant), (Soler, 1961). Encara que aquest tipus el podem trobar en moments neolítics, hi existeixen clares diferències morfològiques. (Juan Cavanilles, 1985: 64-65).

Pel que fa als geomètrics i les truncadures, (possibles geomètrics trencats), representen el 16 % del material reto-

cat. L'únic geomètric que hi ha és un segment. No trobem cap microburí, ni cap retoc en doble bisell. Açò tal vegada ens diu que el geometrisme a Les Dotze és de filiació neolítica, tant en els tipus, com en la tècnica de fabricació. Sabem que hi ha una aparent relació entre aquest tipus, (el segment) i els primers vestigis ceràmics. No estant presents en jaciments plenament neolítics, com Sarsa. Per aquesta raó, pareix que és un element adoptat dels grups epipaleolítics. (Juan Cavanilles, 1985: 28). Tenim, per altra banda, una indústria lítica clarament neolítica, caracteritzada per l'existència de trepants, fulles i fulletes morfològicament neolítiques i una fulla amb escotadura i restes de pàtina de sega. Per al penjoll de pedra no hi hem trobat cap paral·lel.

El poblat, el podríem paral·lelitzar amb Casa Lara i L'Arenal de la Virgen, encara que amb reserves, per l'escassetesa de material i també perquè en Les Dotze no trobem materials de moments posteriors al Neolític I. Pel que tenim fins ara, podem estar davant d'un jaciment de tradició epipaleolítica que va rebre influències neolítiques. Aquestes influències són visibles en la indústria lítica, en la ceràmica que apareix amb escassa quantitat i que no necessàriament feren els habitants d'aquest jaciment i també en la possible adopció de l'agricultura (fulla amb pàtina de sega).

Aquestes conclusions cal matitzar-les, ja que no sabem si podria haver dos nivells arqueològics, i trobem els materials formant una barreja.

Fortea (1973 i 1987), indica que l'inici del poblament a

Casa Lara, es podria donar comparativament en un moment Cocina III - IV (Fortea, 1971), paral·lelitzable amb el Neolític I A de Bernabeu (Bernabeu, 1986 i 1989). Nosaltres d'acord amb els materials proposem aquesta data com inici del poblament en aquest jaciment.

En resum, podem anar observant com el poblament en habitat a l'aire lliure en el País Valencià, es dona ja en moments del Neolític antic, tal com ja s'apreciava en Casa Lara, l'Arenal de la Virgen amb materials epipaleolítics i en el Mas d'Is (Penàguila, Alacant) (Vicedo, 1920-22) (Pascual, 1986 a), sense materials epipaleolítics. Aquest fet s'ha vist confirmat no sols fora del País Valencià en les Guixeres de Villobi (Baldellou i Mestres, 1981) sinó també en els jaciments de l'Alcoià-Comtat: Pla dels Dubots, Mas d'Is en Benifallim, el Mas del Pla i el Bancal de Satorre (Bernabeu *et al.*, 1989) i el que ara estudiem.

Jaciment: **Molí Roig. (18)**

Terme Municipal: Banyeres.

Mapa Topogràfic: F. 820. Esc. 1:50.000

Coordenades U.T.M.: 30SYH018883.

Foto Aèria: F. 820 E 10.

Altura: 660 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

A)DESCRIPCIÓ: Es tracta d'un poblat de considerables dimensions, més de 200.000 m², segons la dispersió

de materials. Geogràficament ocupa un interfluvi, entre dos cursos d'aigua permanent, el riu Vinalopó i el riu del Marjal. El poblat discorre pràcticament des de la vora del Vinalopó, al costat de la fàbrica del Molí Roig, fins als bancals que hi ha darrere de la pineda, on s'ajunten l'antiga via fèrria i el camí que va cap al Molí. Per la part sud, es troba a 20 metres sobre el riu Vinalopó. El jaciment està envoltat per nombrosos jaciments de cronologia semblant, trobant-se a 480 metres el que hi ha més a prop (Vinalopó 21) i a uns 700 metres (Fossat de la Carretera de Biar).

Geològicament, tota la zona té com a base la sedimentació marina terciària (Margues del Miocè - Tap), sobre la qual s'ha dipositat sedimentació quaternària, base dels conreus. En tractar-se d'una àrea tant extraordinària, el sòl està ocupat per molts i diversos conreus, des de plantes medicinals, ametlers, oliveres, bancals de cereals, pinedes, fins a bancals erms.

En prospectar la zona vam localitzar, justament on s'encreuen l'antiga via fèrria i el camí que va cap al Molí Roig, en el tall esquerre que queda en la via fèrria a pocs metres de l'encreuament, dos nivells arqueològics separats per uns 25 cm. Sembla que en aquest lloc és on s'encontra millor conservat la sedimentació, ja que en quasi tot el jaciment, a causa de l'erosió i als treballs de conreu es troba molt degradat. A pocs metres d'aquest tall n'observem un altre, encara que aquest només conserva el primer nivell de terra fosca.

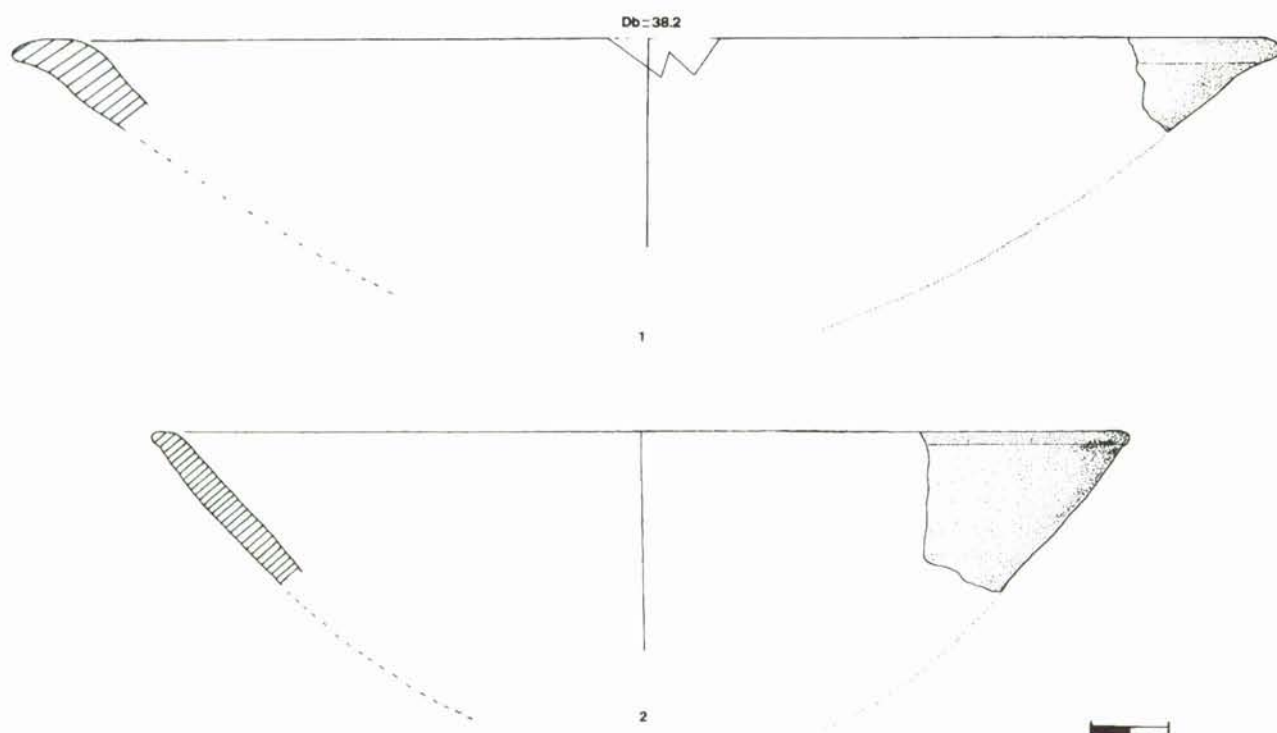

Fig. 2.- Molí Roig.

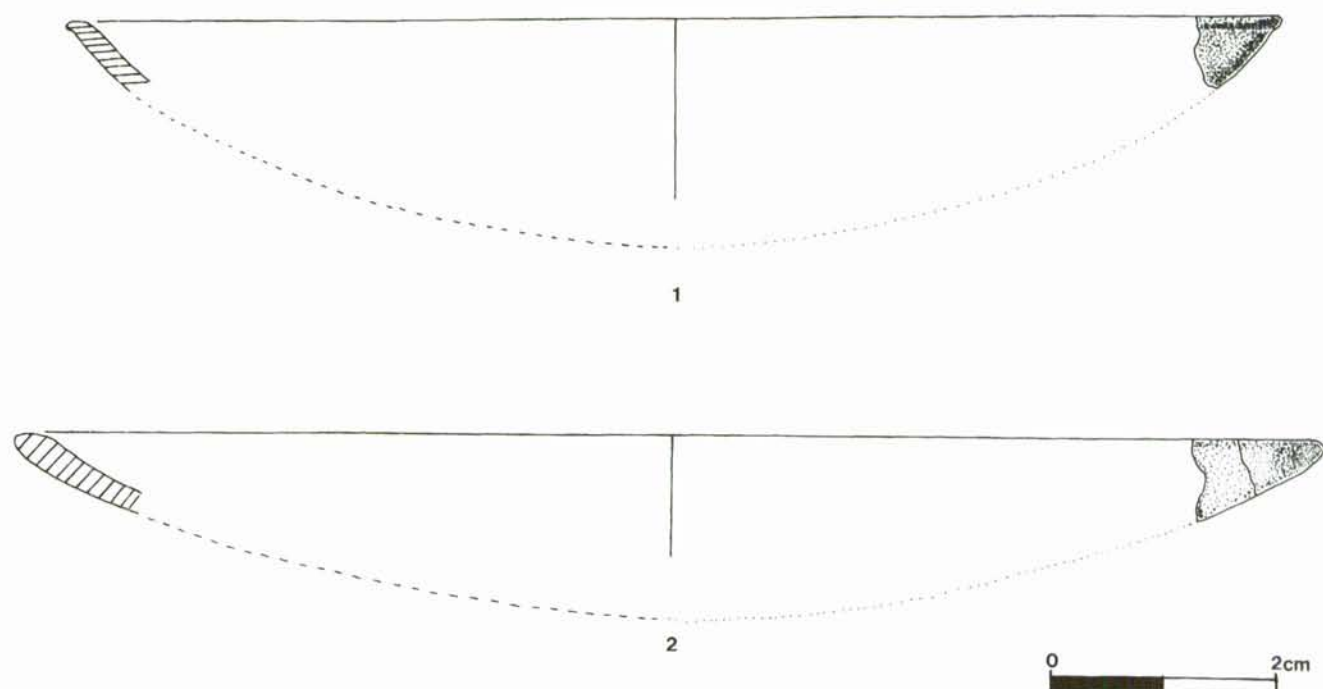

Fig. 3.— Molí Roig.

Varem localitzar i excavar amb el pertinent permís 4 sitges, el material de les quals no s'inclourà en aquest treball, així com tampoc les excavacions que estem duent a terme a hores d'ara.

B) PROSPECCIÓ: El jaciment el vam trobar el 7 d'octubre de 1989

C) MATERIALS: Veure fulls inventari

D) COMENTARI. Comencem amb la valoració de la indústria lítica. Si la comparem amb la del Neolític Antic de la Cova de l'Or i de la Sarsa (Juan Cavanilles, 1984), trobem una indústria amb elements de continuïtat: els perforadors i trepants, truncadures, i uns ara escassos geomètrics. Destaca la gran importància en la indústria del Molí Roig de les puntes de fletxa i de les fulles/fulletes amb retoc pla, puix que aquestes estan absents de Sarsa i tant sols les trobem als moments finals de l'ocupació de la Cova de l'Or (Martí, *et al.*, 1980).

L'anàlisi tipològica ens porta a una indústria que té clares concomitàncies amb la de l'Ereta del Pedregal (Plá *et al.*, 1982), així com amb els jaciments de Macolla, Casa de Lara i Arenal de la Virgen (Soler, 1976), aquest dos últims amb materials de cronologia més antiga.

Altres jaciments, amb els quals el Molí Roig sens dubte guarda paral·lels pel que fa a la seva indústria lítica són Jovades (Pascual, 1986a i 1989b) i Fuente Flores (Juan i Martínez, 1988).

Fent una valoració dels grups tipològics significatius, hem d'adonar-nos de la importància de les puntes de fletxa tal com passa en els jaciments abans esmentats. Encara que no es poden fer valoracions cronològiques segures en funció de les puntes de fletxa en el jaciment que estem

estudiant, hi ha una bona representació de puntes de fletxa amb aletes i peduncle, tipus generalitzat cap a finals del Neolític, així com en moments campaniformes (Juan i Martínez, 1988). Amb una clara relació amb les puntes de fletxa, hem classificat com a esbossos les ascles que presenten retocs cobrents i bifacials, estant present aquest tipus en Jovades, Fuente Flores, la Macolla, Puntal sobre la Rambla Castellarda (Aparicio *et al.*, 1977), Font de la Carrasca de Culla (González Prats, 1981), Cova Roja de Benassal (González Prats, 1979), Niuet i l'Arenal de la Costa (Pascual i Ribera, 1990; Ribera i Pascual, 1991) i altres. Per la nostra part, com vorem més endavant, tenim en aquesta memòria altres jaciments amb aquest tipus.

Un altre tipus que mereix un tractament especial són les dents de falç, morfològicament diferents als elements de falç (Fortea, 1973), (Martí, 1977) i (Martí, 1983). Bernabeu, basant-se en les troballes del Bancalico de los Moros (Redovan, Alacant) (Ros Dueñas, 1980), observa que la dent de falç, fòssil director de l'Edat del Bronze en el País Valencià, podia tenir el seu origen en moments cronològics anteriors, de manera similar al que es veu en el SE Peninsular (Bernabeu, 1984). En el poblat de Redovan apareixen dents de falç, al costat de ceràmica campaniforme; açò mateix ho podem veure en els estrats amb campaniforme d'Orce (Shule i Pellicer, 1966), també des de la fase V de Montefrío (Arribas i Molina, 1979). En treballs posteriors centrats en zones més acostades a les nostres observem dents de falç en coves de soterrament amb cronologies anteriors a l'HC: la Cova del Racó Tancat i la Cova del Balconet (Pascual, 1988), amb elements de l'E-neolític ple o Neolític II B de Bernabeu (Bernabeu, 1988).

Trobem també dents de falç en la Cova del Llidoner (Cocentaina, Alacant) amb formes ceràmiques campaniformes. Dents de falç en la Cueva Oriental de Salvatierra (Villena, Alacant) (Soler, 1981; Guitart, 1987), en el nivell III d'Ereta (Navarrés, València) (Plá *et al.*, 1983), en la Cova dels Anells (Banyeres, Alacant) (Aparicio, 1981), en Casa Lara (Guitart, 1987), en el Campico de Lebor (Totana, Múrcia) (Del Val, 1943), en la Vega de los Morales (Aldea del Rey, Ciudad Real) (Vallespi *et al.*, 1985).

Advertim com les dents de falç apareixen en contextos clarament anteriors a l'Edat del Bronze i inclús a l'HCT com es veuen en la Vega de los Morales, les coves sepulcral de l'Alberri, l'Ereta,... deixant de banda la Cova dels Anells per les problemàtiques que planteja. També, a banda del jaciment que ara estudiem, trobem dents de falç en altres d'aquesta memòria, com així vorem més endavant.

Degut a les característiques del Molí Roig, els elements d'ornament no hi són gaire abundants i tampoc significatius cronològicament, així el tipus més abundant es la bracerola de pedra, d'ampla cronologia, des del Neolític I fins a l'Edat del Bronze (Bernabeu, 1978). També tenim una placa de pedra polida que bé podria ser un penjoll o un fragment. de destreal molt fina. Hi trobem també fragments de petxina poc significatius.

Pel que fa a la indústria ceràmica, aquesta es caracteritza per estar molt fragmentada, així com tenir una majoria de superfícies no curades i no presentar cap fragment decorat, tenint un quasi total domini de les formes globulars i hemisfèriques així com una escassa representació dels elements de prehensió. Els llavis més abundants són els arrodonits, seguits pels troncocònics simples i pels engrossats externs. El grup tipològic més abundant és el I, on es trobem representats els plats/fons de vora girada, tant els que presenten lleuger perfil en "S" com els de llavi engrossat per l'exterior. Dels tres tipus el que menys significació cronològica té es el I 3 b o plat/font amb lleuger perfil en "S" (Fig. 2, núm. 2 i 3 núm. 1), ja que tant sols hi ha un paral·lel en Casa Lara (Guitart 1987: 47-48), catalogada com aquest tipus per el engrossament exterior del llavi (Llavi 9.1).

Pel que fa a la font de vora girada (Fig. 2, núm. 1), aquesta és característica del moment campaniforme ja que tan sols està present en la fase Ereta II, datable en l'Eneolític inicial i ple com a excepció. També constatem la seva presència en l'Edat del Bronze (Pascual, 1989a). Aquest tipus té una relació amb els plats d'ala plana, però queden molt lluny morfològicament d'aquest, tenint els seus paral·lels més directes en l'àrea cultural de Millares (Bernabeu, 1984). Les dos fonts/plats amb llavi engrossat, es trobem lluny de les clàssiques del sudest peninsular (Arribas i Molina 1979) i també de la major part del material de Les Moreres, encara que no gaire del vas núm. 2 i 4 de la pàgina 92 (González Prats, 1986) així com la de Casa Lara (Bernabeu *et al.*, 1988: fig. 2, núm. 2). Altres exemplars els trobem a Macolla i a Ereta, aquest molt prop de les

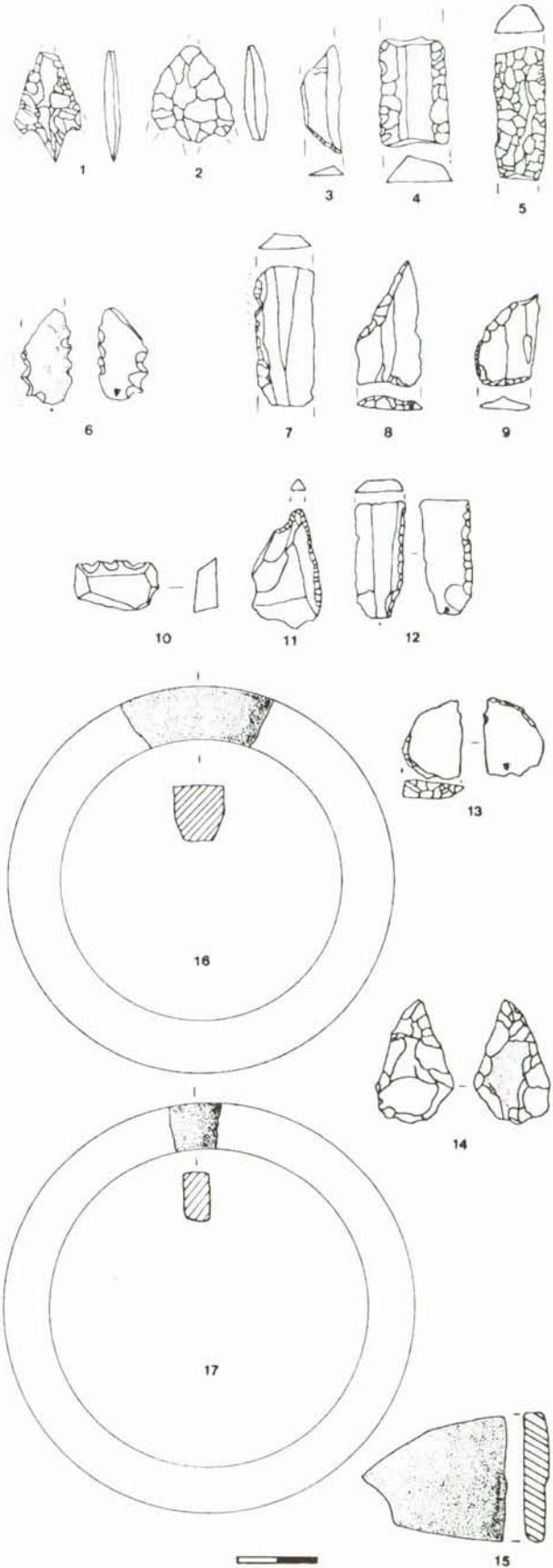

Fig. 4.- Molí Roig.

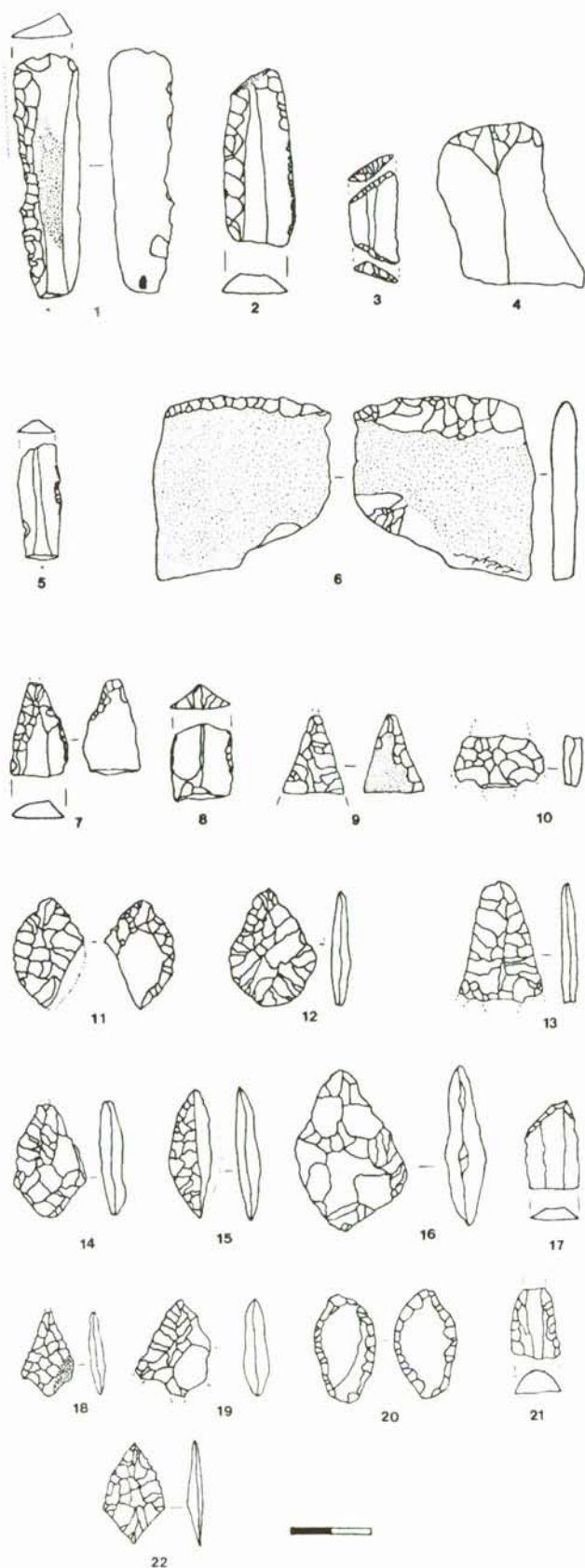

Fig. 5.- Molí Roig.

escudelles amb un petit engrossament exterior (Guitart, 1987:53). Un altre exemplar que podríem incloure-hi seria la font de Fuente Flores (Juan i Martínez, 1988). Estem davant d'un tipus que en un principi tant sols apareix en jaciments pre-campaniformes, en un Neolític II B. Per la seva part es catalogen algunes formes com I. 6 en el Bronze (Pascual, 1989a).

També trobem un troncocònic, tipus que nosaltres hem desenvolupat en subtipus per la forma del llavi, i del qual trobem paral·lels en el Promontori de l'Aigua Dolça i Salada (Bernabeu, 1984: Fig. 50, núm. 37) així com també en jaciments del Bronze, com ara el Piquet del Baladre (Pascual, 1989 a: Lám. 78 núm. 1).

Basant-nos en els materials que hem estudiat ací, podem afirmar que estem davant d'un poblat culturalment neolític, enquadrat dintre d'un moment final, situant-lo d'acord als últims estudis sobre l'evolució del Neolític al País Valencià (Bernabeu, 1986 i 1988), dintre del Neolític II, diferenciat del Neolític de ceràmiques impreses per la manca quasi total de ceràmica decorada; i dins d'aquesta etapa, El Molí Roig ha de tenir el seu desenvolupament en la fase Neolític II B representat en paral·lel per la fase IV de la Cova de les Cendres, el nivell I i II de l'Ereta del Pedregal i el poblat de la Macolla. Caracteritzada entre altres característiques pel gran desenvolupament de les fonts de diversa tipologia, pot perfectament aplegar a moments campaniformes, Neolític II C. En termes de cronologia absoluta, el poblat podia haver tingut un desenvolupament des del 2.800 al 2.200 amb possibilitats d'aplegar fins a finals del mil·lenari. A falta d'excavació que tal vegada ens podria confirmar aquesta perduració del jaciment, no podem afirmar amb claredat la perduració fins a l'HCT.

Jaciment: L'Illa. (19)

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F. 820. Esc. 1:50000.

Coordenades U.T.M.:30SYH068930.

Foto Aèria: 820 D 14.

Altura: 650 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: En primer lloc, cal assenyalar que aquest jaciment ocupa una àrea realment considerable, d'uns 250.000 m². Quan nosaltres estàvem prospectant l'àrea, vam començar encontrant materials pels voltants del camí que va cap a les Casetes Noves i el Racó. Continuant les troballes en els bancals que envolten el Mas del Giner, en direcció cap al riu del Giner i també cap al rierol de la Rambleta. Aquestes continuen pels bancals que donen al riu del Giner fins als bancals de la Finca del Vilars coneguts com l'Illa, per sota es situa la bassa de les Solanetes, justament on s'ajunten els dos rius.

Podem afirmar, tenint en compte la dispersió de materials, que aquest poblat ocupa una àrea considerable. Està localitzada en la superfície de terreny que hi ha entre el

rierol del Mas de Giner i el riuet de la Rambleta, ocupant bancals de 4 finques: les Casetes Noves, La Frontera, el Mas de Giner i els Vilars. Està centrat sobretot en la punta que formen els dos riuets i en l'àrea de terreny que hi ha més prop del rierol del Mas de Giner, trobant també zones intermèdies on pràcticament no es troben materials.

S'ha localitzat diverses estructures:

1) La primera en el camí que des de la Frontera puja cap al Mas de les Casetes Noves. Notem un nivell arqueològic, on trobem fragments ceràmics a mà en netejar el tall. Es tracta d'un nivell de 5 metres amb un nivell A, de terra de bancal de 0.50 - 0.30 m de potència amb un color marró clar. Un nivell B des d'uns 0.30 - 0.55 m amb un color marró - grisenc fosc. I un nivell C amb còdols i terra marró fosca.

2) Una possible sitja en el camí que baixa cap al Mas de Giner, amb una amplària d'un metre aproximadament per una profunditat d'1.25 metres. Aquesta està farcida amb terra marró clara de bancal, i està contruïda endinsant-se en terres blanques-grogenques argilenques, i no trobem

cap tipus de material en netejar-la.

3) Tenim, a uns 38 metres, un possible fossat encara que no veiem clarament la seua forma.

4) Un altra estructura, un nivell en el tall que deixa el camí que ve des de els Vilars i puja cap als bancals d'aquesta finca en el paratge conegut com l'Illa. El nivell es observable acceptablement durant uns tres metres, i s'endinsa davall del camí en la seva part esquerra i es perd per la dreta. El nivell arqueològic té una potència mitjana de 0.25 metres, amb una terra de color marró obscur, on es poden veure fragments de ceràmica a mà.

B) PROSPECCIÓ: Aquest jaciment va ser prospectat entre els mesos de febrer i abril de 1989

C) MATERIALS: Veure fulles inventari

D) COMENTARI: La indústria de sílex del jaciment de Illa, té una forta component lamilar, com així s'observa en la fulla inventari i guarda fortes relacions amb les indústries de l'inici de la neolitització (Juan Cavanilles, 1984). Presenta fulles de vora abatuda, truncadures, perforadors i trepants, encara que no hem trobat cap geomètric. Tipolò-

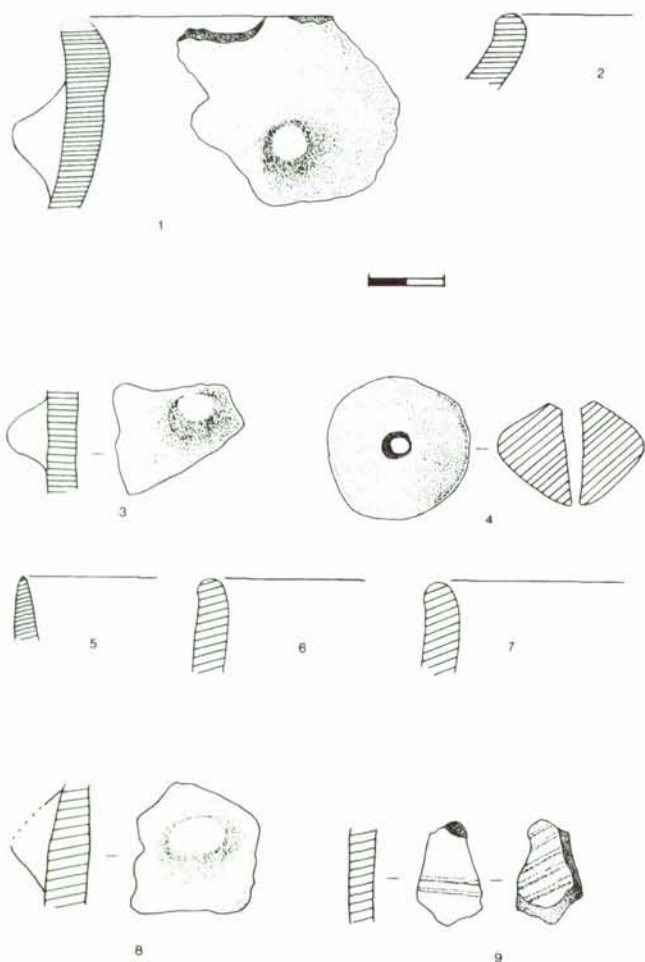

Fig. 6.- L'Illa.

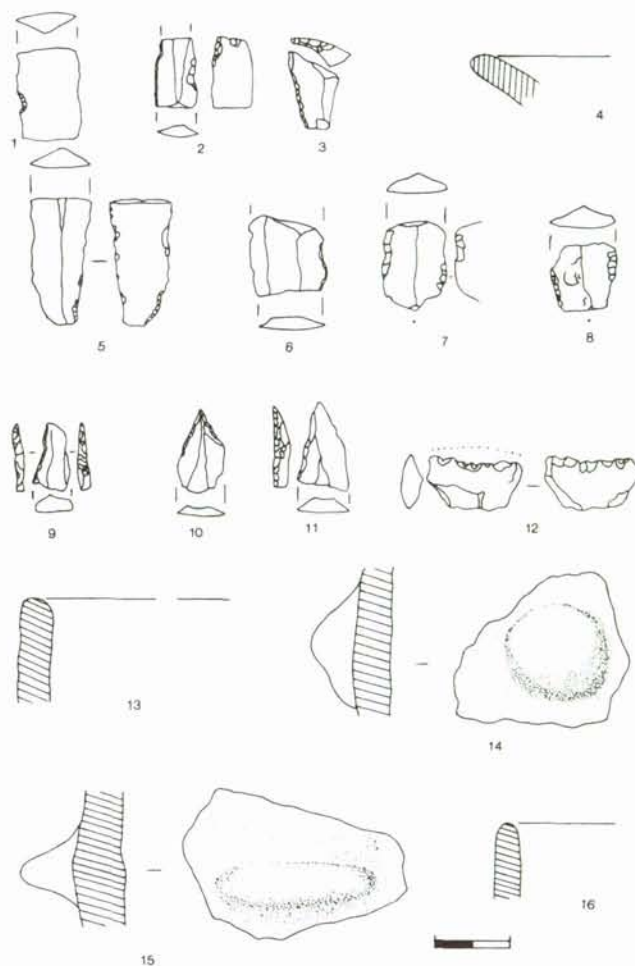

Fig. 7.- L'Illa.

gicament és important la forta representació de fulles i fulletes amb retoc pla les quals ens indiquen un moment avançat dintre del Neolític, un Neolític II (Bernabeu *et al.*, 1988). És significatiu assenyalar que malgrat d'estar fortament representat el retoc pla en aquest jaciment no hem trobat cap punta de fletxa, tant sols un possible esbós. Aquesta manca no correspon al que vegem que passa en altres jaciments semblants, com ara Jovades (Pascual, 1989b), l'Ereta del Pedregal (Plá *et al.*, 1982 i 1983), Macolla (Soler, 1981) i altres.

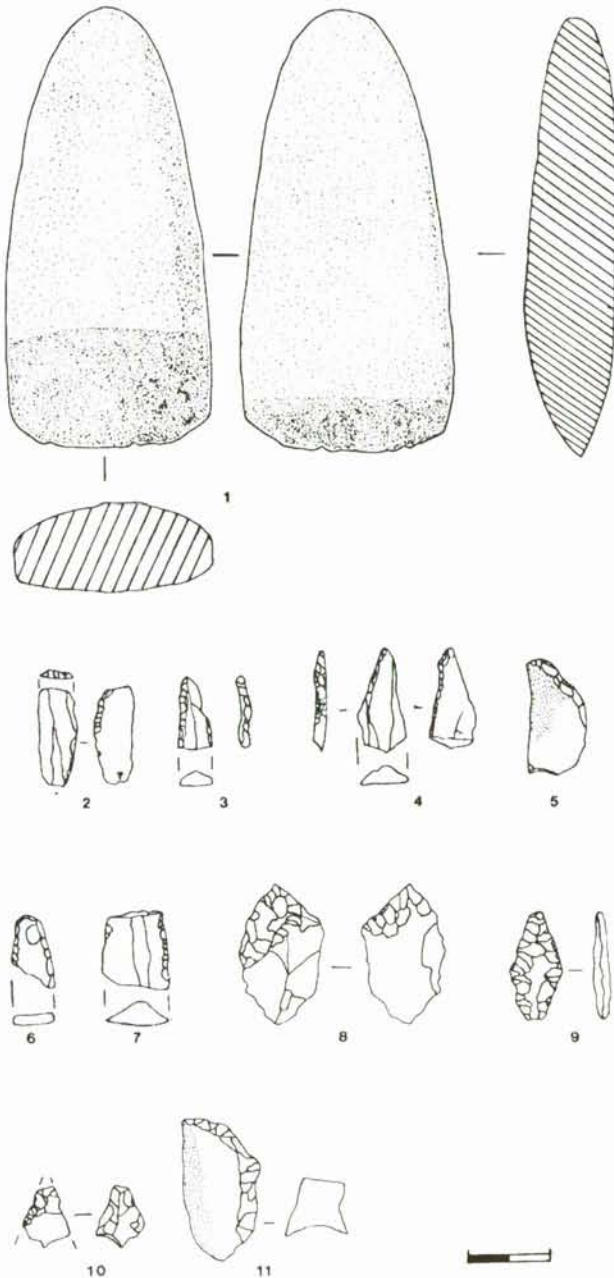

Fig. 8.- Rotglar.

Resulta significatiu i interessant la presència d'una dent de falç, que ens remet al que hem dit per a les del Molí Roig. No gaire significatius són els escassos elements d'ornament. Tant sols ens indiquen possibles relacions amb la costa. El tipus de ceràmica trobada en aquest poblat, a l'igual que la que hem analitzat en el Molí Roig, coincideix amb el que s'havia afirmat, sobre com és la indústria ceràmica del Neolític II B Valencià en base al nivell IV de la Cova de les Cendres, el nivell I i II de l'Ereta del Pedregal i de Macolla (Bernabeu *et al.*, 1988).

La ceràmica com es pot veure en les fulles inventari, està caracteritzada, per tenir una importància considerable les formes simples derivades de l'esfera, així com pel predomini del llavis arrodonits amb la presència dels troncocònics i els engrossats extern. Els fragments decorats representen un percentatge molt baixet: tres amb petinat molt mal conservat i un altre amb possibles restes d'almagra en un culleró. També es destacable la presència de formes obertes, plat-font amb perfil en "S", possibles fonts, així com una escudella hemisfèrica perfil que té una àmplia pervivència des del Neolític de les ceràmiques impreses fins a la mateixa Edat del Bronze, encara que és a partir del Neolític II quan experimenta el seu major desenvolupament (Bernabeu, 1989; Guitart, 1987).

Pel que fa als fragments que presenten decoració, els pentinats els trobem presents tant a L'Ereta, Camí d'Alfogas, Cova del Garrofer, Cova Bernarda, Jovades i altres, açò ens indica una pervivència d'aquest tipus fins a l'HCT (Bernabeu *et al.*, 1988). El possible fragment decorat amb almagra és l'únic juntament amb un altre que va aparèixer a l'Arenal de la Costa, segons informació dels seus excavadors, que existeix al País Valencià amb posterioritat al Neolític I. Pel contrari en el SE peninsular, aquesta tècnica perdura fins al Coure antic i ple, encara que en percentatges reduïts (Arribas i Molina, 1979; Rivero, 1985) situant-se el final d'aquest tipus decoratiu en els moments finals del Calcolític. Encara que el rof estat de conservació del fragment ara analitzat, ens fa tenir molta cautela sobre la seva catalogació.

En aquest jaciment trobem una fusaiola de ceràmica (Fig. 6, núm. 4), element no massa abundant en el País Valencià, sinó més bé tot el contrari, trobant-ne tant sols dos, a les coves sepulcral del Llidoner i el Balconet. La primera datada en un moment inicial de l'Eneolític, l'altra amb materials d'aquest moment i també de la meitat del tercer mil·lenari (Pascual, 1988). Les fusaioles, abundants durant l'Edat del Bronze, tenen antecedents en contextos del neolític del sud de França i nord d'Itàlia, on són abundants des de principis del III mil·lenari (Castro, 1980). En la Península Ibèrica hi ha fusaioles esferoïdals de ceràmica en la fase III de Castillejos, associades a les primeres puntes de fletxa de sílex, datada en el Coure Antic en moment sincrònic a Millares I (Arribas i Molina, 1979).

En resum, podem dir que estem davant d'un jaciment del Neolític II B, centrat en la primera meitat del tercer

mil·lenari (Neolític II B 1), etapa recentment esbossada (Bernabeu *et al.* 1988).

Jaciment: **Rotglar. (30)**

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa top: F 820. Esc. 1:50.000.

Coordenades U.T.M.: 30SYH042899.

Foto Aèria: 820 E 12.

Altura: 740 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: Situat en el terme municipal de Bocairent, prop del límit amb el de Banyeres, en els voltants de la Font del Rotglar, prop de la Finca de la Peña. El jaciment és molt extens, i ocupen el sòl bancals amb ametlers i vinya, així com una bona part de zona boscosa. No podem determinar les fites del poblat amb claretat, encara que trobem materials des del camí que puja cap a Banyeres, des de Sant Antoni fins a l'altura del camp de tir de Banyeres, amb un àrea superior a 10.000 m². El jaciment clarament estaria en vessant, sota el Morro del Porc fins a la zona baixa, amb importants possibilitats agrícoles. El subministrament d'aigua també el té solucionat, puix compta amb un important naixement (Font del Rotglar).

B) PROSPECCIÓ: Aquest jaciment el vam trobar per casualitat en l'any 1987 abans de plantejar-nos aquesta memòria de Llicenciatura, i vam efectuar-hi nombroses visites més tard.

C) MATERIALS: L'aixola que figura en l'inventari està dipositada en el Museu Arqueològic Municipal de Bocairent. Veure fulls inventari.

D) COMENTARI: El Rotglar esta localitzat en la vessant nord del Morro del Porc, presenta diferències en la ubicació amb altres jaciments del tercer mil·lenari, ja que es troba lluny d'un curs d'aigua permanent encara que té una important font en els seus terrenys. La indústria lítica del Rotglar ve caracteritzada per una gran importància de l'utilatge que fa servir fulles i fulletes com a suport, amb uns tipus: truncadures, perforadors i trepants, variants tipològiques que com ja hem vist en els jaciments amb estructures, perdura durant tot el tercer mil·lenari fins a l'HCT. Presenta un burí, també en veiem en Niuet (L'Alqueria d'Asnar, Fuente Flores (Juan i Martínez, 1988: fig. 6 núm. 3) la Vega de los Morales (Vallespí *et al.*, 1985), element característic de fases anteriors, però que en els jaciments del Neolític II B també apareix. El retoc pla està present en el jaciment encara que no es gaire abundant, centrat sobretot en les dues puntes de fletxa i un esbós, constants en els jaciments del tercer mil·lenari. També pot existir una dent de falç que nosaltres no hem catalogat com a dent sinó com a truncadura.

En resum, estem davant d'un jaciment que cronològicament pot anar des del IV mil·lenari fins al III, amb possibilitats de cobrir el finals del IV o la primera meitat del III, per la proporció del retoc pla.

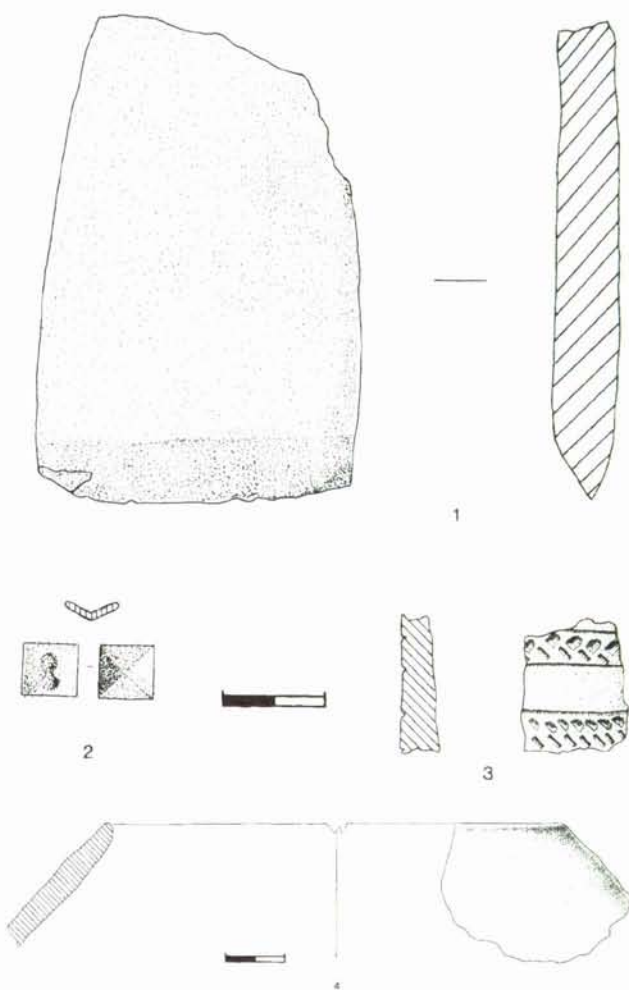

Fig. 9.- Llima de Galbis núm. 2. Cabeço de Sant Antoni núm. 1, núm. 3 i núm. 4.

Jaciment: **Llima de Galbis. (60)**

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F 820. Esc. 1:50.000

Coordenades U.T.M.: 30SYHO62887.

Foto Aèria: 820 F 13.

Altura: 837 m s.n.m.

Bibliografia: (Llobregat, 1972).

A) DESCRIPCIÓ: Abans d'entrar en la descripció d'aquest jaciment, direm que hem optat per denominar-lo com Llima de Galbis perquè així es fa en la bibliografia, ja que estrictament la Llima és el cabecet que hi ha darrere del Mas de Galbis, trobant-se aquest en la perllongació que hi ha cap als Brulls.

Es tracta d'una llima a la qual s'aplega, des del camí que va al Mas de Galbis, i que va vorejant-la fins a la bassa. Aquesta conserva restes d'abancaments, on es poden contemplar encara oliveres, sent la vegetació molt important. La Llima té un accés fàcil pel Nord, ja que no existeix cap desnivell des de La Mallaeta; en canvi des del Sud, dominant el naixement del Vinalopó, a banda del

Fig. 10.- Cabeço de Sant Antoni

mateix desnivell de la Lloma, hi ha una faixa de penyes formant una murada natural on abunden les covetes. Es troba a uns 250 metres del naixement del Riu Vinalopó, i té en la seua part baixa una font. Els materials els hem trobat en la seua major part en vessant, pel camí que la voreja, així com també en la mateixa senda que puja cap al seu cim.

B) PROSPECCIÓ: Aquest jaciment ha sigut prospectat per nosaltres en diverses ocasions, abans de començar les prospeccions sistemàtiques, fent-ho també dins d'aquestes.

C) MATERIALS: Fulls inventari.

D) COMENTARI: En aquest jaciment tenim materials de cronologies molt diverses, i no volem deixar de mencionar que al costat de la basa situada al peu de la Lloma, es va trobar el Lleó de Bocairent (Llobregat, 1972).

Els materials prehistòrics són per un costat, escassos i, per l'altre, poc significatius; destaca tant sols el botó piramidal amb perforació en "V" (Fig. 9, núm. 2).

Els botons piramidals, segons Harrison, apareixen en contextos no campaniformes i caldria datar-los en el 1500-1400 aC (Harrison, 1977). Però aquesta afirmació no es pot mantenir per a l'àrea geogràfica del País Valencià on la majoria d'aquests botons apareixen en contextos campaniformes. Així, l'exemplar del nivell III de l'Ereta, els quatre botons de petxina de la Cova Bolta, el procedent de la Cova de Bolumini, els de la Cova de la Recambra i la Cova Santa de Vallada, apareixen associats amb campaniformes incises i altres elements característics del període. Els botons de la Cova de Giner i del Partidor a Banyeres tampoc poden relacionar-se clarament amb el Bronze.

(Bernabeu, 1984:101). Tant sols hi ha un botó que apareix unit a ceràmica campaniforme marítim en la Cova del Negre (Pascual, 1988) i que és l'única resta amb possibilitats de cronologia anterior al campaniforme avançat. En aquesta mateixa posició cronològica apareixen en los Castillejos de Montefrío, fase V, units a un braçolet d'arquer i campaniforme incís. Pel contrari, la seua perllongació durant el Bronze Valencià, només es comprova en el poblat de las Peñicas i en la Joquera (Bernabeu, 1984: 101).

Jaciment: **Cabeço Sant Antoni. (61)**

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F 820. Esc. 1:50.000

Coordenades U.T.M.: 30SYH038908.

Foto Aèria: 820 E 12.

Altura: 680 m s.n.m.

Bibliografia: (Aranegui, 1978).

A) DESCRIPCIÓ: Es tracta d'un cabeço que forma part de les estribacions més occidentals de la dorsal muntanyenca del Posolo / Vinçle. El cabeço es troba a la dreta de la carretera de L'Alcúdia de Crespins a Villena en terres de la Finca de la Linda, encara que darrere del Mas del Llidoner. Ocupat en el seu cim, que s'allarga cap al nord per una imponent vegetació, presenta abancalaments fins a la murada natural formada per grans pedres. Trobem per l'interior del poblat restes constructives possiblement de cronologia ibèrica romana: aljubs, murs, calçada, etc.

B) PROSPECCIÓ: Aquest jaciment el coneixem des de

fa anys, abans de començar les nostres prospeccions.

C) MATERIALS: Veure fulles inventari.

D) COMENTARI: Les troballes apareixen per tot el perímetre del jaciment, sent més escasses que les de cronologia històrica. Les restes lítiques són poques i cal destacar els dos fragments de punta de fletxa, perfectament encuadrables en moments campaniformes.

La ceràmica ve caracteritzada per un predomini de formes cronològicament banals, juntament amb una importància significativa de les olles amb vora o llavi diferenciat (XIV. 3), i estan representades les de vora exvasada, perfil en "S", i les rectes o reentrants. Aquest tipus, que apareix en moments antics està present en L'Atarcó (Bèlgida) i en l'Ereta amb cronologia campaniforme (Bernabeu, 1984). També el trobem en el Peñón de la Zorra (Soler, 1981: Fig. 55 núm. 1), en un jaciment d'altura com el nostre i amb materials de filiació campaniforme i altres de l'Edat del Bronze. Amb coll esvasat els trobem en jaciments del Bronze (Esparraguera, la Lloma Redona, El Murón, Puntal de Bartolo, El Sambo, i Tabaià) (Navarro Mederos, 1982). Aquest tipus està present en jaciments de Bronze d'Alcoià/Comtat (Pascual, 1989a). Tenim dues carenes amb la superfície bruniada, que encara que és un element característic del Bronze, nosaltres no n'hem localitzat cap en el jaciments que presentem amb aquesta cronologia, i pensem que pel tractament de la superfície i la pasta, perfectament es pot incloure en el moment campaniforme que nosaltres intuïm per al jaciment. També les dues formes obertes pertanyents al grup A corroboren la nostra afirmació, encara que també estan presents en el Bronze antic. Un comentari especial el mereix l'olla tipus XIV. 4, tipus incorporat a la tipologia de Bernabeu per I. Guitart basant-se en dos vasos, un de Macolla (Guitart, 1987 Fig. 5) i l'altre de Niuet. Aquest tipus apareix en moments anteriors al fenomen campaniforme (Guitart, 1987). Nosaltres hem pogut localitzar alguns vasos semblants al que hem trobat en el Cabeço de Sant Antoni, en el Mas d'en Miró, Barranc del Cinc i el Puig (Alcoi, Alacant) i també el del Cabeço dels Llorenços (Banyeres, Alacant), encara que este presenta les parets més verticals (Rubio, 1987: figs. 52, 83, 98 i 116).

Pel que fa al fragment ceràmic decorat amb impressions i incisions, conegut com pseudoexcís (Fig. 9, núm. 3), es troba dins del que anomenem HCT, freqüentment utilitzada en el grup valencià, com així ho posa de manifest les troballes de El Promontori (Bernabeu, 1984).

En resum, el Cabeço de Sant Antoni és un jaciment situat en alt amb semblants característiques al del Peñón de la Zorra, el Puntal de la Rambla Castellarda i el Rincón (Bernabeu *et al.*, 1988). Els materials ens remetien a un moment final del tercer mil·lenari i començament del II mil·lenari. Les formes que ens apareixen les trobem tant en jaciments amb ceràmica campaniforme com en jaciments de l'Edat del Bronze. A falta de treballs d'excavació, és fàcil que el poblat perdure durant l'Edat del Bronze, ja que com hem dit, apareixen tipus ceràmics que trobem en els

dos moments.

Jaciment: **Serrella. (62)**

Terme Municipal: Banyeres.

Mapa Topogràfic: F 820. Esc. 1:50.000

Coordenades U.T.M.:30SYH031867.

Foto Aèria:820F11.

Altura: 800 m s.n.m.

Bibliografia: (Aparicio,1981) (Barceló,1982).

A) DESCRIPCIÓ: Jaciment situat sobre un cabeço en forma de meseta, forma part del gran massís de la Blasca (1.119 m s.n.m.). Va estar conreat fins no fa gaire, ja que s'hi observen oliveres i ametlers. Es troba a la dreta del Vinalopó dominant la vall, quan ja s'obri cap a l'est. El jaciment estaria ubicat tant en el cim, com en la seua vessant sud; per contra, en la vessant nord-est, abunden les covetes i esquerdes. També existeix en la seua base una gran cavitat, en la qual no observem restes, i en l'actualitat es troba plena de fem.

B) PROSPECCIÓ: Aquest jaciment el vam prospectar per primera vegada, abans de començar les prospeccions sistemàtiques.

C) MATERIALS: Veure fulls inventari.

D) COMENTARI: Ens trobem davant d'un jaciment del finals del tercer mil·lenari pertanyent a l'HCT, com així passava també amb el del Cabeço de Sant Antoni i amb altres fora del nostre estudi: Peñón de la Zorra (Soler, 1981) i el Puntal de la Rambla Castellarda (Aparicio *et al.*, 1977). Tenim elements característics d'aquest període com ara la font de vora girada (1.2) de les què ja hem parlat, al tractar el jaciment del Molí Roig. Trobem també, com ja havíem vist, que era habitual un predomini dels llavis del tipus 1, acompanyant a aquest tipus el llavi 9.1, com a combinació del 6 i del 7.

Pel que fa a la ceràmica decorada, en primer lloc hi ha un fragment de campaniforme marítim de tècnica puntillada (Fig. 11, núm. 3), que data el poblat en un moment final de l'Eneolític ple, en les postrimeries del III mil·lenari. L'estil marítim es concentra en el País Valencià en les comarques meridionals, fet que fa pensar en una procedència a través de la Cultura de los Millares, amb una cronologia, segons Harrison, entorn al 2.200 BC (Bernabeu, 1984). Les restes de campaniformes marítics aparegudes pels nostres voltants es troben en la Cova del Negre i en la del Conill (Pascual, 1988). També tenim present ceràmica campaniforme pseudoexcisa (Fig. 11, núm. 1), tècnica que també apareix al Cabeço de Sant Antoni i que és una tècnica prou utilitzada al País Valencià, amb una cronologia d'un moment campaniforme recent. Aquesta tècnica la trobem en la Cova del Bolomini (Bernabeu, 1984) com a jaciment més prop dels que presentem. També està present un fragment amb incisions i senyals d'impressions que podria perfectament pertànyer a un fragment de vas campaniforme que combinara aquestes dues tècniques. Els últims fragments decorats presenten incisions (Fig. 11 núm. 4),

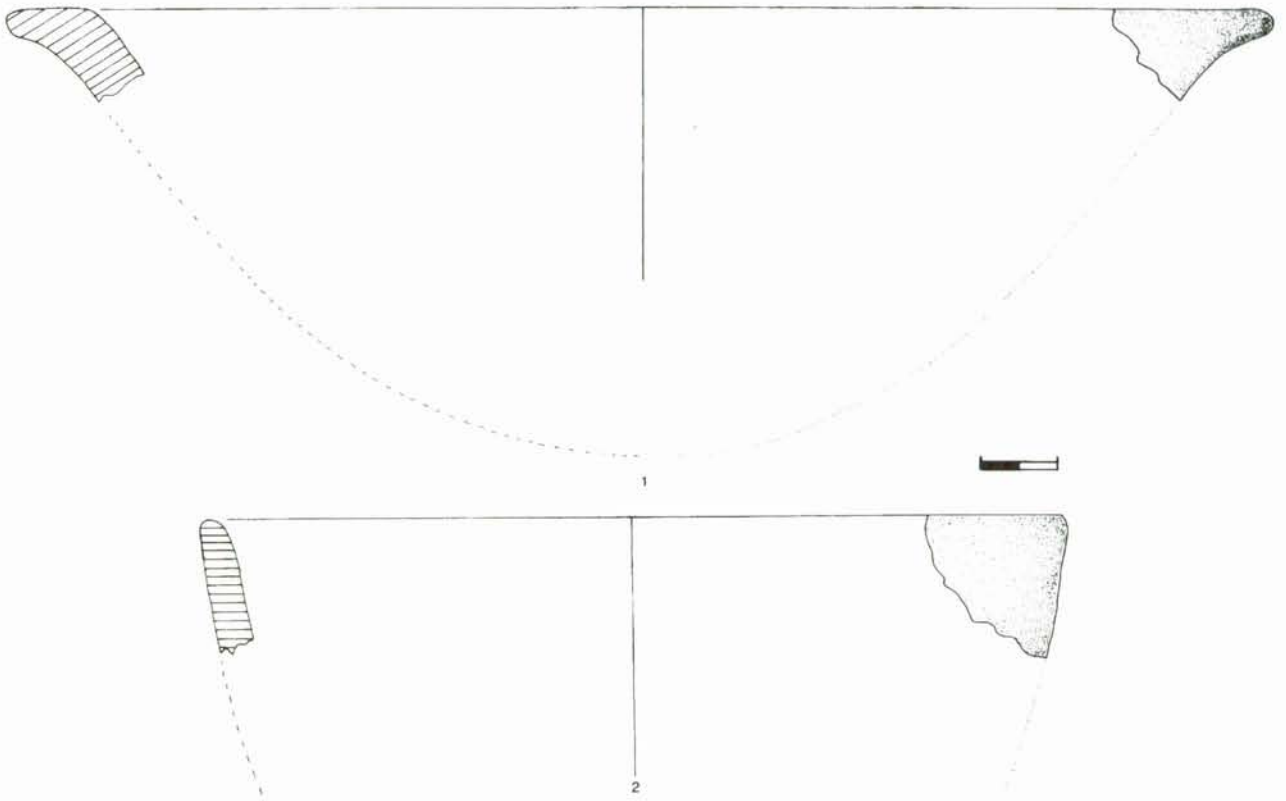

Fig. 11.- Serrella.

que poden tindre relació amb el món campaniforme i algun lligam amb les decoracions que apareixen en la Cova del Conill, on apareix junt amb ceràmica campaniforme marítima, com també passa a Serrella (Pascual, 1988).

Les olles presenten diversos tipus, com ja havíem vist en el Cabeço de Sant Antoni. Aquestes estan perfectament enquadrades dintre del moment campaniforme (Bernabeu, 1984:97), encara que també perduren durant l'Edat del Bronze. El tractament de les superfícies de les ceràmiques, també ens confirma la cronologia campaniforme per al jaciment.

La indústria lítica, encara que escassa, també és versemblant dintre del Neolític II C (2.200/100 - 1.700 BC), ja que com ja hem vist abans, les dents de falç estan presents abans del Bronze, tant en jaciments campaniformes com en altres de cronologia anterior.

Els materials que va publicar Aparicio (1981), i revisats posteriorment per Guitart (1987), no fan més que confirmar el que nosaltres hem dit; ja que tant la ceràmica pentinada, com les dents de falç les podem trobar en el Neolític II C.

Jaciment: **Teular de Sant Jaume 64.**

Terme Municipal: Bocairent.
 Mapa Topogràfic: F. 820 Esc. 1:50.000.
 Coordenades: 30SYH092929.
 Foto Aèria: No en tenim.
 Altura: 820 m s.n.m.
 Bibliografia: Inedit.

A) DESCRIPCIÓ: Aquest jaciment es troba situat al voltant de l'Ermite de Sant Jaume, prop dels Teulars, on hi ha un important naixement d'aigua. Es localitza en un contrafort que ix en direcció nord de la Mariola, justament enfront del centre urbà de Bocairent; està protegit del vents de llevant, ja que es troba sota les penyes del contrafort; es localitzen restes també en la zona més elevada. Per tres de les seues parts, els pendents són realment importants i en canvi és accessible per la zona sud-est, que és la part més elevada. Presenta un gran domini sobre la Vall de Bocairent.

El jaciment, que en les primeres visites ens va donar la impressió de tant sols ocupar una àrea d'uns 150 m², des de les penyes i fins a una possible murada (visible 6 metres amb una amplària màxima de 0.70 i una alçària màxima de

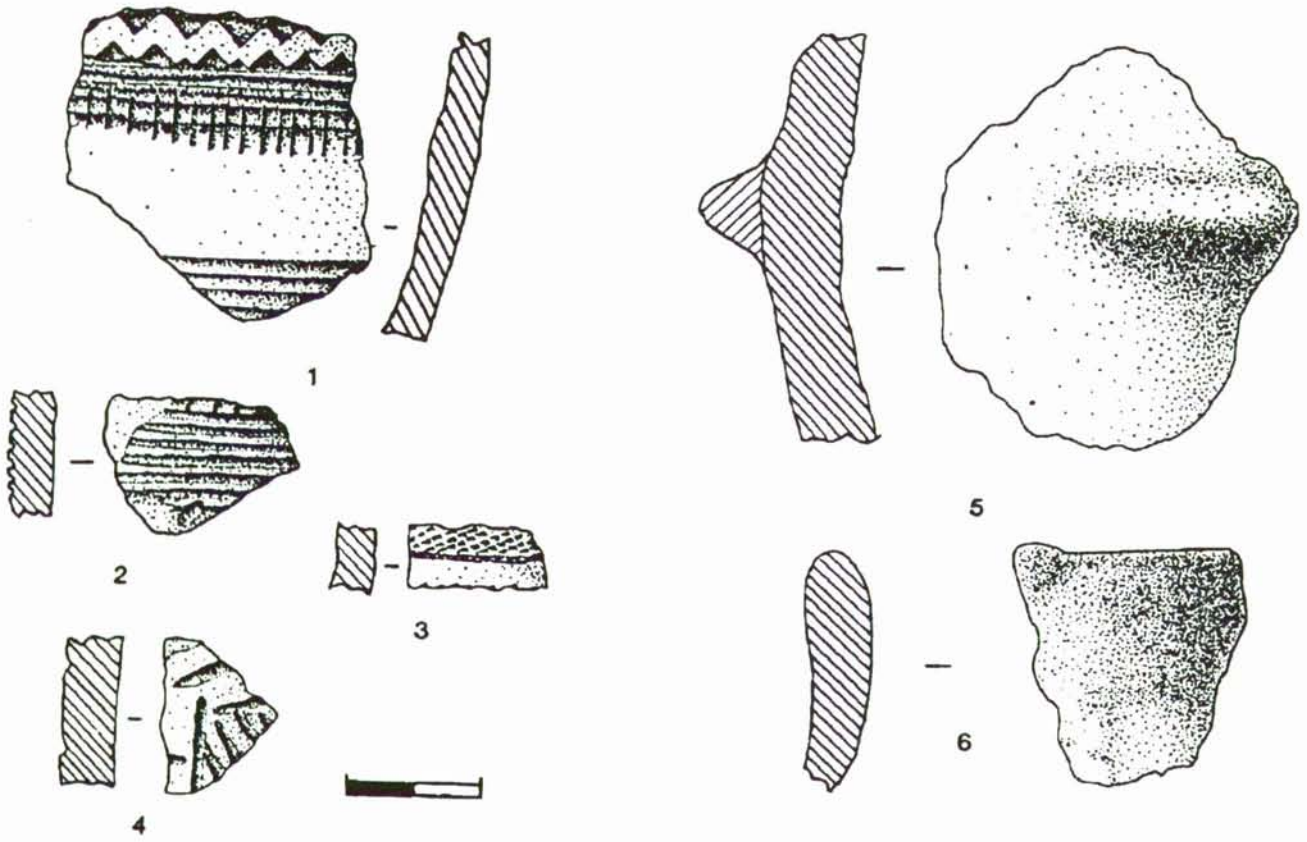

Fig. 12.- Serrella.

Fig. 13.- Serrella.

0.90). En les successives visites que hi hem fet, ens ha fet pensar si no podria ser molt més gran, ja que el vessant presenta molts abancaments, alguns totalment inversemblants com a bancals, per les seues dimensions i en canvi es podria tractar d'abancaments prehistòrics. Aleshores, aquesta última asseveració invalidaria la possible murada. Les noves consideracions donen una superfície per a aquest poblat de més de 1.000 m².

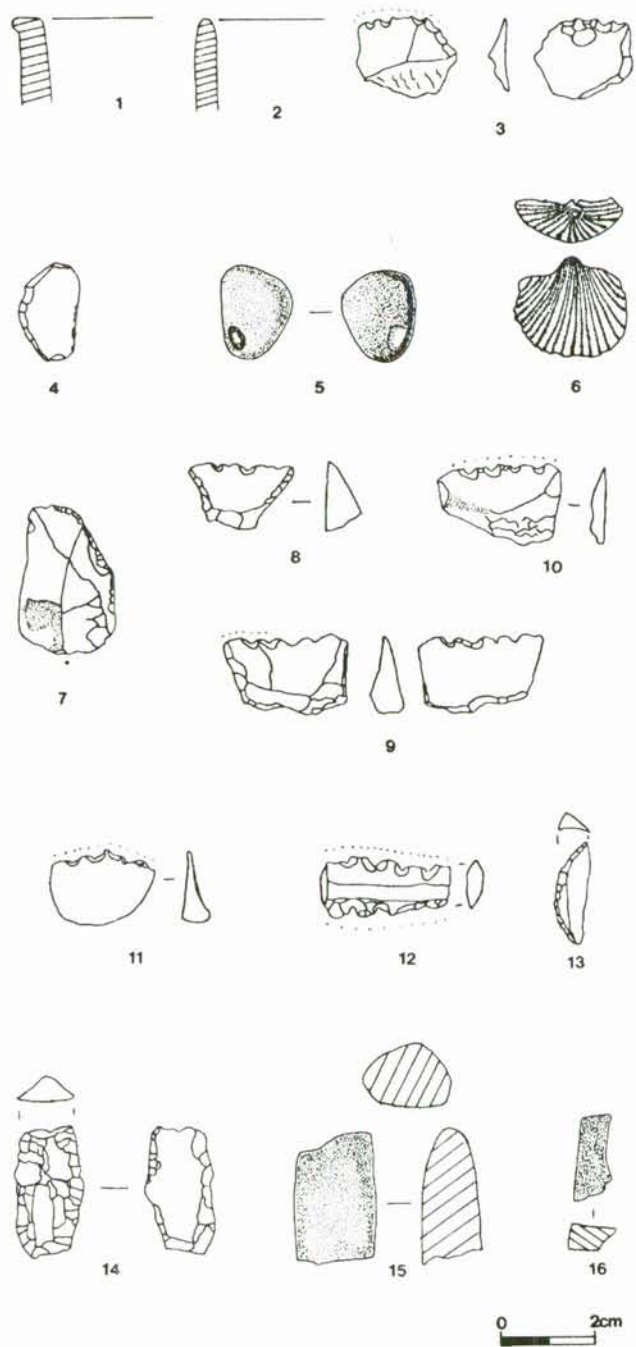

Fig. 14.- Núm. 1-6. Teular de Sant Jaume. Núm. 7-16 Barranc de la Frontera A.

El jaciment més prop de la mateixa cronologia està en el Teular del Sapo, a uns 900 m, encara que no es veu, en canvi si es poden albirar encara que estan lluny, els dos del Barranc de la Frontera i el de la Paixarella. Cal mencionar com en el mateix contrafort es localitzen algunes petites coves, una tota coberta de pedres, la qual podria ser una cova de soterrament. Per altra banda, a menys de 300 m hi vam trobar algunes coves i abrics, i en un d'ells vam localitzar restes de pintura, encara que en rof estat de conservació.

B) PROSPECCIÓ: El jaciment va ser prospectat el 15 d'abril de 1989, després d'haver prospectat tota la zona de dalt del Port i també de la Creueta sense cap resultat.

C) MATERIALS:

Sílex:

- Dent de falç amb pàtina de sega. 23x12x5 mm.
- Fragment dent de falç sobre trencall amb pàtina de sega. 22x16x7 mm. Fig. 14, núm. 3
- Segment de cercle. 20x12x5 mm. Fig. 14, núm. 4
- Penjoll de pedra. 19x15x3 mm. Fig. 14, núm. 5
- Cardium edule amb perforació en el natis. Fig. 14 núm. 6
- Ascla retocada, retocs simple, directe, continu i marginal. 32x21x8 mm. Fig. 14, núm. 7
- 12 trencalls.
- 11 fragments de fulleta de sílex sense retocar.
- 1 fragment fulla sense retocar.
- Petit fragment de destral sobre pedra polida.

Ceràmica Full inventari.

Metall:

- Fragment informe de metall. Bronze. 15x6.5x2 mm.

D) COMENTARI: La ceràmica del Teular de Sant Jaume és caracteritzada per l'ús de llavis arrodonits i engrossats externs en la seua majoria, i queden en minoria els troncocònics simples. Les superfícies les trobem generalment erosionades, a causa de les característiques dels materials. Les formes que hem pogut reconstruir són escasses, sent banals cronològicament totes, excepte el plat de vora girada. També tenim (fig. 13, núm. 1) un fragment d'un altre possible plat/font de vora girada, que com ja hem indicat tant en la introducció del capítol III i en el jaciment del Molí Roig, està present clarament en l'Edat del Bronze, com així ho prova el recent estudi a la comarca del Comtat (Pascual 1989a). Com ja hem dit, les altres formes reconstruïbles com el microvàs, el bol amb llavi engrossat i el troncocònic estan ben representats en la indústria ceràmica de l'Edat del Bronze (Llobregat, 1969; Pascual, 1989a; Rubio, 1987).

La indústria de sílex, és la característica que podem observar en qualsevol jaciment del Bronze, i només se'n veu de la normalitat un segment per al qual no tenim paral·lels, encara que en la Muntanya Assolada (Alzira) va aparèixer un altre geomètric, en aquest cas un trapezi (Martí, 1983 fig. 11, núm. 1). Com a elements d'ornament tenim una pedreta amb perforació i una petxina de cardium edule amb perforació en el natis.

Sobretot, basant-nos en la indústria ceràmica, ens inclinem a pensar que el Teular de Sant Jaume és un jaciment

del Bronze amb clares perduracions d'elements de l'HCT com són els plats/fons de vora girada característic d'aquest període (Bernabeu, 1984:94). Per tant el podem incloure dins d'un Bronze Antic amb moltes relacions amb l'HCT, tal com s'observa en altres jaciments.

Jaciment.: Barranc de la Frontera A. (65)

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F 820 Esc. 1:50.000.

Coordenades: 30SYH053933.

Foto Aèria: 820 D 14.

Altura: 700 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: Aquest jaciment es situa en el barranc de la Frontera, un dels ramals que aporta aigua de manera no contínua al riu de la Rambleta. Es localitza en un contrafort, a mà dreta rambla amunt, que s'eleva des del barranc dominant-lo. El poblat podem afirmar que està assentat sobre el vessant (amb prou desnivell) que cau cap al barranc ja que la part contrària (Nord oest), està tancada per un petit cingle. Ocupa uns 200 m², i s'hi poden advertir restes de possibles murs, encara que no es pot esbrinar la possible existència de murad. El sòl està ocupat en la actualitat per pins i matolls diversos.

Hem d'assenyalar com un element realment interessant l'existència d'uns orificis en la penya viva (que domina la zona més elevada), uns de planta quadrada i altres els més nombrosos, de planta circular, possibles forats de pal, o amb alguna altra funcionalitat desconeguda per a nosaltres. Cal assenyalar que aquest poblat es localitza a uns 200 metres d'un altre també sobre el Barranc de la Frontera.

B) PROSPECCIÓ: Aquesta zona va ser prospectada per nosaltres durant el dies 19, 25 i 26 de novembre de 1988.

C) MATERIALS:

Sílex

- Dent de falç. 21x14x7 mm. Fig. 14, núm. 8.
- Dent de falç amb restes de pàtina de sega en la part esquerra. 26x17x6 mm. Fig. 14, núm. 9.
- Dent de falç amb pàtina de sega i restes de còrtex. 25x18x7 mm Fig. 14, núm. 10.
- Dent de falç amb pàtina de sega i restes de còrtex. 22x15x6 mm. Fig. 14, núm. 11.
- Dent de falç, amb denticulació doble i pàtina de sega bilateral. 27x14x4 mm. Fig. 14 núm. 12.
- Segment de cercle sobre fulleta. 21x7x3 mm. Fig. 14, núm. 13.
- Fragment de fulla amb retoc pla, directe i cobrent total i retoc pla, invers i cobrent parcial o invasor 26.5x14.5x5 mm. Fig. 14, núm. 14.
- Dent de falç amb pàtina de sega. 18x15x5 mm. Fig. 15, núm. 6.
- Ascla amb retocs, simples, directes, continus i marginals en la part distal. 33x16x6 mm. Fig. 15, n.º. 7.
- Dent de falç. 18x11x4 mm. Fig. 15, núm. 8.
- Dent de falç sobre ascla. 23x19x4 mm. Fig. 15, núm. 9.
- Dent de falç amb pàtina de sega. 29x17x8 mm.

- Fragment de dent de falç. 21x13x5 mm.

Metall:

- Fragment petit de metall coure / bronze amb forma rectangular. 17x8x6 mm. Fig. 14, núm. 16.

Ceràmica:

- Fulls inventari.
- Fragment ceràmic a torn, possiblement medieval amb incisió.

Pedra polida

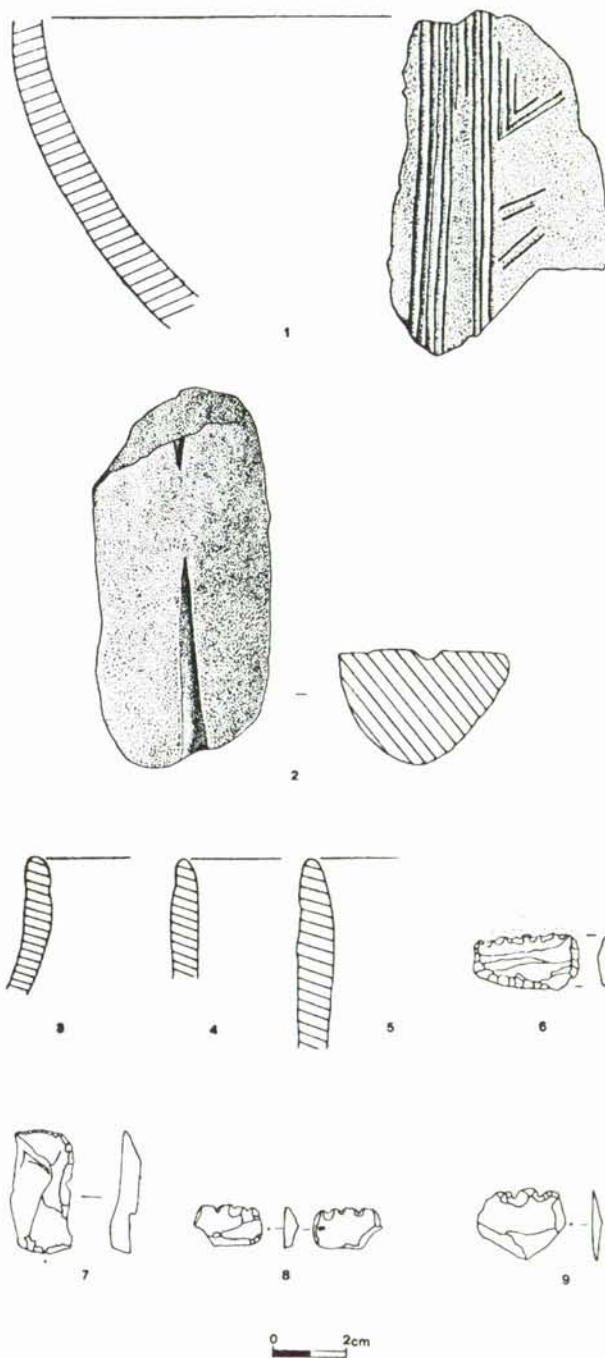

Fig.- 15.- Barranc de la Frontera A.

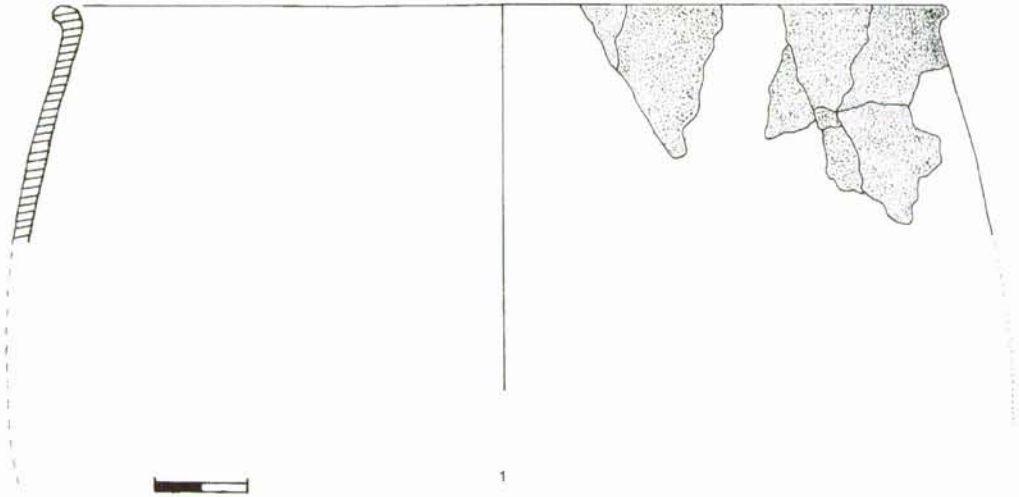

Fig. 16.- Barranc de la Frontera A.

- Fragment petita destal de marbre blanc. 31x17x18 mm. Fig. 14, núm. 15.
- Polidor d'arenisca per a punxons o motle Fig. 15, núm. 2. 99x46x30 mm.
- Martell de quarsita. 75x51x41 mm.
- Fragment martell. 64x61x58 mm.
- Mà de molí. 8x70x37 mm.

D) COMENTARI: La ceràmica està caracteritzada per un domini dels llavis arrodonits, seguida pels apuntats, aplanat i engrossat extern. Trobem bastants superfícies tractades no sols amb allisats, sinó també amb brunyit. Tots els elements de prehensió són mamellons. Les formes presents són característiques del Bronze: olles globulars, escudelles i bols globulars, presents en tots els jaciments del Bronze (Pascual, 1989 a; Llobregat, 1969; Martí, 1983). Tenim un gran recipient d'emmagatzematge: les gerres són elements característics de la ceràmica de l'Edat del Bronze, ja presents durant l'HCT (Bernabeu, 1984: 98).

El fragment ceràmic que presenta decoració (Fig. 15 núm. 1) a base d'insicions formant línies paral·leles i triangles, es troba molt deteriorat i la decoració s'hi aprecia de manera parcial. Decoracions a base d'insicions en línies obliqües estan presents en la Muntanyeta de Cabrera (Fletcher i Plá, 1956, lám. VI, c), i també en la Muntanya Assolada (Martí, 1983, fig. 9, pàg.56). Aquests motius amb triangles incisos són molt habituals en els vasos campaniformes al País Valencià, i se'ls troba també en el Cerro de la Virgen, en estrats considerats com campaniformes (Shule i Pellicer, 1966, fig. 30, núm. 1).

La indústria lítica està representada per 10 dents de falç, element clarament present en el Bronze. També hi ha un possible fragment de punta de fletxa amb retoc pla, bifacial, cobrent parcial i un segment. Les puntes de fletxa resulten un mica habituals en els jaciments del Bronze, i

així ho podem veure a La Muntanya Assolada (Martí, 1983), la Ereta del Castellar (Arnal *et al.*, 1968), la Mola d'Agres (Gil Mascarell, 1981b) i molts altres fragments. El fragment d'arenisca podria ser un motle de punxons metàl·lics, que junt amb els martells i el fragment de bronze ens poden indicar la importància de la metal·lúrgia en aquest jaciment.

En resum, es pot tractar d'un poblat del Bronze antic, amb elements de perduració de l'HCT, com són el fragment de ceràmica decorada i la punta de fletxa.

Jaciment: **Teular del Sapo (Borja). (67)**

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F 820. Esc. 1:50.000.

Coordenades: 30SYH099929.

Foto Aèria: No en tenim.

Altura: 900 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: Aquest jaciment es situa en la Mariola, en les estribacions més a l'Oest del massís de Benifarraig. Es una zona abrupta de muntanya amb pins i carrasques i una vegetació de matolls molt atapeïda. El domini i la visibilitat des d'aquest poblat de tota la vall de Bocairent i entrada cap a la valleta d'Agres és total, des d'on es divideixen també els poblats del Bronze del Cabeço de Montserrades, Serrella i de Mariola. El poblat s'estén en cim i té aproximadament uns 140 m². Hi podem observar gran nombre de pedres. Hi ha un mur que tanca el pas al poblat pel vessant nord-oest (Fig. 20); sembla que es tracta d'una murada, que té 1.70 metres d'alçària i 0.40 metres d'amplària, constituïda per pedres sense treballar i sense argamassa. La seua accessibilitat no es pot considerar difícil, encara que la seua altura, en la part més alta que forma una talaia, li dóna un gran camp de visió, per tots els seus

voltants.

B) PROSPECCIÓ: Aquesta zona va ser prospectada i el jaciment trobat entre el 3 d'octubre de 1989 i el 30 de novembre d'aquest mateix any.

C) MATERIALS:

Sílex:

- 4 trencalls de sílex.
- Dent de falç amb pàtina de sega. 15x19x6 mm.
- Fragment dent de falç. 17x14x4 mm.
- Nucli de sílex. 23x23x16 mm.

Ceràmica :

- 22 restes ceràmics atípics.

Jaciment: **L'Ereta dels Moros. (69)**

Terme Municipal: Bocairent.

Mapa Topogràfic: F 820 Esc. 1:50.000.

Coordenades: 30SYH068883.

Foto Aèria: 820 E 14.

Altura: 820 m s.n.m.

Bibliografia: Inèdit.

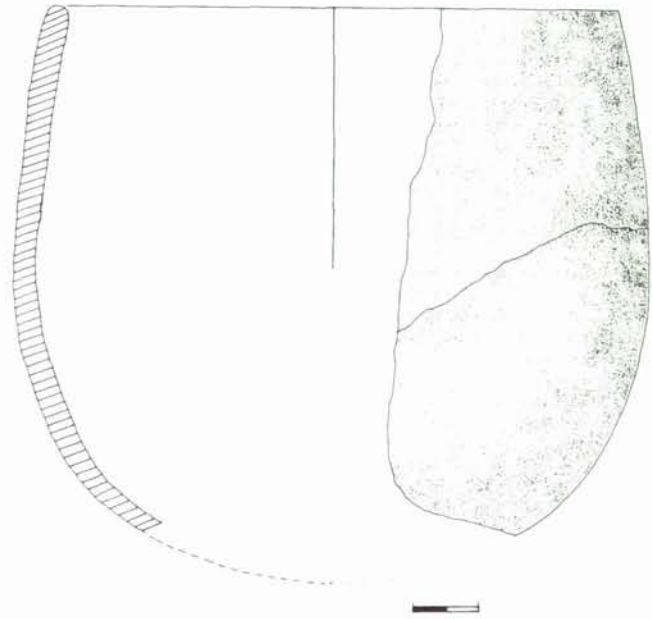

Fig. 17.- Barranc de la Frontera A.

A) DESCRIPCIÓ: L'Ereta dels Moros, així anomenada perquè des de lluny presenta una forma de turó amesetat a manera d'era. Es localitza en la zona de la Rambla, davant dels Brulls, dominant l'entrada cap a la plana de Mariola i també obrint-se, cap a la important zona arqueològica del Vinalopó, del qual és riu subsidiari el de la Rambla, que passa justament per sota mateix. El jaciment n'ocupa el cim, i el riu el té a 30 metres; pels voltants hi ha un gran nombre de petites coves. El terreny està colonitzat per pins i matolls. La superfície ocupada és d'uns 575 m². El poblat presenta un fort pendent per la vessant Sud, i és inaccessible per la vessant Nord i Nordest. Per açò, el jaciment està encerclat per una murada d'1 metre d'amplària mitja i una alçària que aplega a 1.40 m i que tanca l'Ereta per la seua part accessible. La seua funció defensiva es veu afavorida per l'existència d'una torre de planta quadrada, construïda amb pedres sense treballar i argamassa (com tota la murada) i que conserva una alçària d'1.30 m en la part més baixa. La torre està adossada a la murada en la seua vessant Sud.

B) PROSPECCIÓ: El jaciment el vam visitar l'11 de desembre de 1988, encara que ja el coneixíem, com a possible jaciment ibèric, gràcies a Vicent Casanova.

C) MATERIALS:

Sílex:

- Dent de falç amb pàtina de sega. 12x19x7 mm.
- Nucli de sílex. 23x34x12 mm.

Ceràmica:

- Fulls inventari.
- 1 fragment ceràmic a torn decorat amb línia roja (Ibèric).

D) COMENTARI: Les estructures no podem assegurar que siguin d'Edat del Bronze podent ser perfectament ibè-

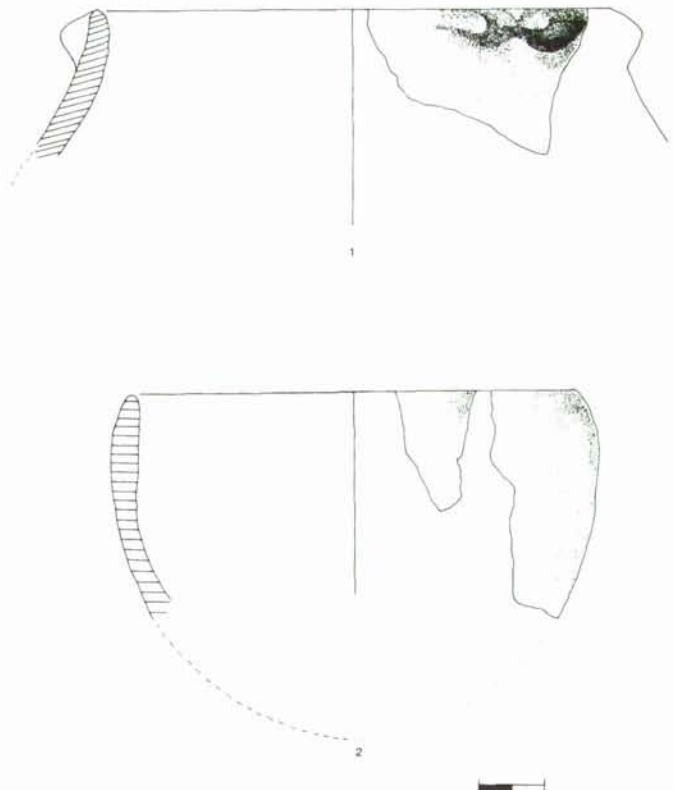

Fig. 18.- Barranc de la Frontera A.

riques, puix que les torres de l'Edat del Bronze són generalment circulars, havent-ne tant sols una de quadrada en el Puntal de Cambra (Alcacer, 1954).

Jaciment: La Banyesa A. (70)

Terme Municipal: Bocairent.
 MAPA TOP: F 820. Esc. 1:50.000
 Coordenades: 30SYH011915.
 Foto Aèria: No en tenim.
 Altura: 700 m s.n.m.
 Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: Situat en uns dels contraforts que ixen de la Serra de la Solana, enfront de la Fàbrica de la Banyesa, entre el contrafort de serra que queda, entre la Rambla que baixa de la caseta de Diana i l'altra rambla que hi ha en direcció est. El poblat està assentat a resguard, davall del turó, en les seues vessants sud i oest, i ocupa uns 1.300 m². En el cim no hem trobat cap resta Les troballes de restes de construccions són paleses: els munts de pedres hi són abundants, i s'hi troben també alguns murs, que conserven fins a 1 metre d'alçària i 0.40 d'amplària en un d'ells. El sòl està ocupat per una vegetació de muntanya degradada, sense quasi arbres.

Des d'aquest es poden veure el Cabeço de Sant Antoni, l'Altet de la Creueta, Serrella i, com no, el jaciment de la Banyesa B a uns 300 metres, a l'altre costat de la Rambla en direcció Est.

B) PROSPECCIÓ: Va ser trobat quan prospectàvem la zona de la Serra de la Solana, el dia 24 de novembre de 1988.

C) MATERIALS:

Sílex:

- Raspador sobre ascla. 29x24x9 mm.
- Dent de falç sobre fulla. 14x16x6 mm.
- Punta de fletxa foliàcia sobre fulla amb retoc pla, invasor-cobrent. 29x12x4 mm.
- Dent de falç amb pàtina de sega. 22x14x6 mm.
- Fragment de fulla amb un lleuger denticulat directe. 31x15x4 mm.
- 1 ascla sense retocar.
- 10 trencalls de sílex.

Ceràmica: Full inventari.

Pedra:

- Fragment de quarsita amb restes d'haver-se gastat per a esmolar útils diversos.
- Fragment molí. 60x52x40 mm.

Fang cuit :

- 2 fragments. de fang amb marques de branques.
- Fragment de fang cuit amb acanaladura. 79x39x14 mm.
- 2 fragments de fang cuit semblant a l'anterior.

D) COMENTARI: Tant les restes lítiques com ceràmiques estan enquadrades perfectament dins de l'Edat del

Bronze, i cal assenyalar l'existència, pel que fa a la indústria ceràmica, d'una majoria prou significativa de llavis arrodonits seguits pels bisellats arrodonits, apuntats, engrossats externs i troncocònics simples. Les formes estan presents en tots els poblats de Bronze, com ja hem vist en els que hem tractat abans. La indústria lítica té com a restes més significatives una punta de fletxa i un raspador, aquest darrer element està present també en altres jaciments del Bronze com és el cas de l'Altet de Canalis (Rubio, 1987), Pic Negre (Pascual, 1989a) i en Terlinques (Soler 1970).

Encara que els materials ceràmics no són definitoris, ens inclinen en pensar que es tracta d'un jaciment del Bronze Antic, puix que presenta una indústria lítica amb presència de tipus característics de períodes anteriors.

Jaciment: La Fontanella 77.

Terme Municipal: Banyeres.
 Mapa Topogràfic: F 820 Esc 1:50.000
 Coordenades: 30SYH014858.
 Foto Aèria: 820 F 09.
 Altura: 900 m s.n.m.
 Bibliografia: Inèdit.

A) DESCRIPCIÓ: El jaciment es situa en un molló que hi ha en la Fontanella, enfront del Mas de l'Hedra, molt elevat respecte a l'àrea que l'envolta (més o menys 100 metres). El turonet és realment petit, amb un fort cingle per la seua part nord i nordest, sent totalment accessible pel sud. Tota la zona està dominada pels alts de la Fontanella.

Cal assenyalar el domini visual que té sobre la vall del Vinalopó, només a uns 500 metres del jaciment de l'Heura, d'on es pot veure els jaciments de la Serrella, l'Alt de la Creueta, els jaciments de la Banyesa i el de la Solana. El sòl està ocupat per una esponerosa vegetació formada per pins, carrasques i matolls que dificulta considerablement la prospecció i la fa quasi impossible. No ho podem assenyalar amb precisió, per les raons ja nomenades, però sembla ser realment petit, d'uns 300 m², i no s'hi observa cap resta de construcció. Sota del poblat hi ha una coveta de soterrament anomenada la "coveta del Salt de l'Hedra".

B) PROSPECCIÓ: El 5 de novembre de 1989 vam trobar unes restes ceràmiques en la vessant de la Fontanella, quan prospectàvem l'Hedra i la Fontanella. Vam atribuir les restes a una petita cova. El 17 de setembre en anar a fer unes fotografies, ens vam adonar que els materials venien del turonet que hi ha damunt de la coveta.

C) MATERIALS: Veure full inventari de ceràmica

D) COMENTARI: Tots els llavis presents són arrodonits i les formes ceràmiques, la font de vora girada, el bol amb perfil en "S" i l'olla amb vora diferenciada estan presents tant en jaciments de l'HCT com veiem en el Cabeço de Sant Antoni i Serrella, com en altres del Bronze, on es combinen aquestes tres formes, a saber: Cabeço de Serre-

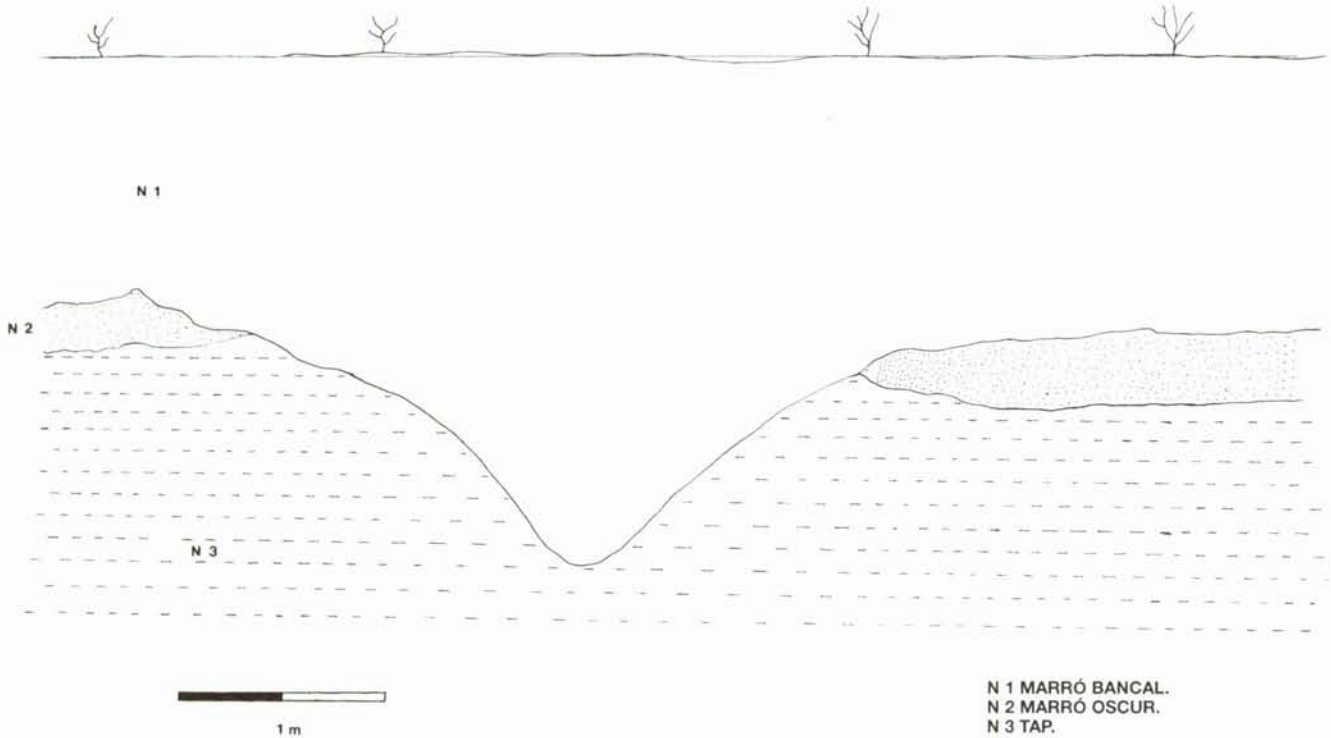

Fig. 19.- Fossat de la Carretera de Biar.

lles, Frare d'Agres, Racó del Grenyó i Mastec (Pascual, 1989 a). Per aquestes raons ens inclinem a pensar que es tracta d'un jaciment del Bronze Antic.

5. LES ESTRUCTURES

Les escasses estructures que hem pogut localitzar les hem dividit en dos grups, a saber: les estructures de cronologia neolítica per una banda i les de cronologia de l'Edat del Bronze per l'altra.

A) ESTRUCTURES EN JACIMENTS NEOLITICS:

Nivells :

Dels nivells localitzats cal fer una menció especial del que apareix prop del Mas de Giner, en el jaciment de l'Illa, on trobem un sòl fet amb pedres de riu que sembla ser natural, on hi trobem restes ceràmiques. El mateix ocorre amb el jaciment Vinalopó 2, on també tenim la possible existència d'un sòl de pedres de riu, que en aquest cas pot ser artificial. Menció a part té el nivell del Molí Roig, amb dos nivells d'ocupació separats per un estrat argilenc.

Fossats :

Nosaltres tant sols tenim en aquest estudi, un jaciment on trobem fossats, si seguim les definicions fetes per Bernabeu (Bernabeu *et al.*, 1988). Trobem dos fossats en el jaciment anomenat Fossat de la Carretera de Biar (Fig. 19),

aquest ja havia estat avançat en la Memòria de Llicenciatura de Pascual Benito (1986). Els materials són tan escassos que ens obliga a buscar paral·lels.

En la comarca veïna de l'Alcoià-Comtat, hi tenim dos jaciments amb aquest tipus d'estructura: Marges Alts i el Tros de la Bassa, encara que la precarietat de material que apuntàvem ací es repeteix (Pascual, 1986b i 1989b). En les recents excavacions efectuades per nosaltres en l'Arenal de la Costa, ens aparegut també aquest tipus d'estructura (Ribera i Pascual, 1991).

Estructures d'aquest tipus en trobem en la costa adriàtica de la Itàlia central, al Tavoliere, el poblat de Passo di Corvo, datat entre mitjans del cinquè i mitjans del quart mil·lenari, abans de la nostra era. Presenta un fossat exterior a l'assentament que tanca una superfície de 130 Ha. Al seu interior, hi apareixen nombrosos fossats de planta en "C" d'un diàmetre de 10 a 40 metres i una fondària màxima de 3 m (Tine, 1983). A les regions mediterrànies de França, la cultura "Chassiana", datada entre les meitats del quart i del tercer mil·lenari, també presenta fossats entre les estructures documentades (Philips, 1982).

En la Península Ibèrica, en El Prado (Jumilla, Múrcia), hi han trobat una estructura de 0,50 m. de fondària per 5 d'amplària. Aqueste jaciment, amb una cronologia proposada pels seus excavadors entre el 2.500 i el 2.000 aC, presenta una indústria ceràmica, on predominen els fragments sense decoració, i on la indústria lítica està caracteritzada per les puntes de fletxa, raspadors, truncadures, fulles retocades i perforadors (Walquer i Lillo, 1983). Les datacions

s'han considerat molt baixes en relació als materials, sobretot als fragments d'almaçra i a les decoracions en zig-zags amb farcit puntillat, motiu que es troba en Macolla, amb cronologia sensiblement anterior (Pascual 1986).

Una altra estructura del tipus fossat es troba en Papa Uvas I. Pertany a la fase II del poblat per a la qual una data de C14 procedent d'una mostra de carbó vegetal donà 4.840 ± 120 BP (Martín, 1985 i 1986). Un altre exemple el trobem en el Cerro de la Cabeza, on es coneixen alguns fossats. Entre els materials destaquen una sèrie d'ídols antropomorfs i d'altres tipus, així com els grans plats i fonts de llavi engrossat. La indústria lítica en sílex la componen puntes de fletxa i fulles. Cap estructura presenta ceràmica campaniforme, encara que sí que n'apareix en superfície, però en nombre escàs. Les dates aportades pel C14 d'un dels pous de fora dels fossats són aquestes: 3.910 ± 110 i 4.050 ± 105 BP (Fernández i Oliva, 1986). També podem considerar com fossat l'estructura que apareix en el Port de Santa Bàrbara, jaciment núm. 26, encara que no hi hem trobat cap vestigi.

Com hem pogut veure, els jaciments amb fossats mateixen una sèrie de característiques materials: un predomini de les ceràmiques llises i una indústria lítica caracteritzada per les puntes de fletxa de retoc pla i bifacial així com les fulles retocades.

Respecte a la seua funció, Tiné, després d'estudiar gran nombre d'estructures de la Mediterrània Oriental, afirma que prima la funció defensiva; per contra, veu una funció de drenatge en els casos italians (Tiné, 1983:171-172). La funció defensiva per a casos de la Península Ibèrica, l'han vista altres autors per al SW peninsular (Arribas i Molina, 1984: 91) i (Martín, 1986: 211-212). També s'han vist la possible funció de drenatge de les sitges, i d'aquesta manera evitar la seua inundació (Fernández i Oliva, 1986).

Les fosses i les sitges:

Aquests dos tipus d'estructures definides tant per Pascual (1986b) i Bernabeu (Bernabeu *et al.*, 1988), són les més abundants, així com del les que més paral·lels tenim. Pel que fa als jaciments estudiats per nosaltres, podem catalogar com a fossa l'estructura del Vinalopó 23, així com també la de la Font de la Teula (F 2), i tenim tant sols una estructura que clarament siga definida com a una sitja en aquest últim jaciment (F1).

Les estructures esmentades en aquest apartat estan presents en jaciments on els materials són escassos i sense cap significació cronològica, i per tant hem de fer un estudi dels paral·lels, sobretot dels més pròxims. A banda deixem l'estructura apareguda en L'Illa, que s'aparta de la morfologia tant de les fosses com de les sitges, i tenim prou dubtes sobre la seua cronologia prehistòrica.

El coneixement d'aquestes estructures al País Valencià és ja vell; així se'n coneixen des de les primeries del nostre segle algunes en el terme de Bèlgida: Atarcó, Camí de l'Alfogàs, Caseta del General i Mandola, els dos primers amb ceràmica campaniforme (Jornet, 1929). En la mateixa

Vall d'Albaida es coneixen les del Sifó de les Fanecades (Albaida) (Ballester, 1928 i 1945), Tabaqué (Castelló de Rugat) (Pastor, 1972) i la Font de Maïques (Quatretonda) (Martí, 1983), L'Arenal de la Costa, en estudi (Pascual i Ribera, 1989; Ribera i Pascual, 1991) i molts altres, resultat de prospeccions efectuades tant pel Centre d'Estudis Contestans, com per part del Servei Arqueològic d'Ontinyent en els termes d'Agullent, Alfarrasi, Benigànim, Montaverner i Albaida (informació personal de Josep Lluís Pascual Benito i Agustí Ribera).

Una gran densitat d'aquestes estructures es dona en l'Alcoià/Comtat, present en jaciments com el de l'Alcúdia, Benataire, Marges Alts, Jovades, Les Trilles, Niuet que està encara tant en estudi com en excavació, i molts altres (Pascual, 1984, 1986 i 1989; Vicens i Trelis, 1984). Per la nostra part, després d'acabar la fase de prospecció, vam localitzar 4 sitges en el Molí Roig, les quals vam poder excavar i els seus materials es troben ara en procés d'estudi.

Fora de l'àmbit geogràfic que envolta la zona que estem estudiant, tant les sitges com les fosses estan presents en la zona costanera. Han estat citades en el Camp de Sant Antoni (Oliva) (Aparicio i San Valero, 1977) i també en la zona més al Nord del País Valencià, en Vila Filomena (Vila-real), on junt amb algunes restes humanes aparegudes en les estructures (Esteve, 1954), va aparèixer un conjunt ceràmic campaniforme molt important, del qual cal destacar un fragment de campaniforme cordat, l'únic del nostre àmbit geogràfic, així com una bona representació de l'horitzó marítim (Bernabeu, 1984). A la resta de la Península Ibèrica, s'observen també les característiques assenyalades per als jaciments del País Valencià. Resumint trobem aquests jaciments amb estructures des de finals del IV mil·lenari fins a l'HCT.

Respecte a la seua funció, en un primer moment es va pensar que eren fons de cabanes, més tard les teories han variat des dels que defenen que són dipòsits funeraris (Berdichwsky, 1964), estructures de combustió (Llongueras *et al.*, 1980) i femers (Pérez de Barradas, 1931-32). Pensem que per un costat la utilització de les sitges i fosses com a estructures de soterrament és esporàdica com així es veu a l'Atarcó i Acebuchal i més recentment a l'última campanya d'excavacions de l'Arenal de la Costa. La funció assignada a les sitges i les fosses com a estructures de combustió, sembla que també va ser excepcional, ja que sols algunes estructures presenten restes de combustió. Pensem pel que fa a la utilització de les estructures com a femers, sens dubte va ser un reaprofitament d'aquestes, no la seua original funció.

La funcionalitat que creiem que tingueren és la d'emmagatzematge de llavors, potser de cereals. D'acord en la economia agrícola que és característica dels jaciments en els quals trobem aquestes estructures, encara que les evidències directes són inexistentes (Pascual, 1989b)

B) ESTRUCTURES EN ELS JACIMENTS DE L'EDAT DEL BRONZE:

El que més trobem són murs de possibles aterrossaments. Exemples en són els de l'Hedra, l'Alt de la Creueta, el Teular de Sant Jaume, la Paixarella, la Banyesa A i el Barranc de la Frontera A. En aquest últim, els trobem associats a forats fets a la roca calcària, tal vegada forats per als pals. Els murs, generalment coberts de sediment i de vegetació, amb prou feina s'hi poden observar, encara que a la Banyesa A, trobem un mur d'1.70 metres de alçària i 0.40 d'amplària, fet de pedres sense treballar i unides en sec.

Com sabem, aquests aterrossaments són molt abundants en els jaciments del Bronze, com així ens han posat de relleu les recents excavacions tant de la Lloma de Betxí (Paterna) (De Pedro, 1990) com de la Muntanya Assolada (Enguix i Martí, 1989). Aquest servirien per a poder fer viable la urbanització dels turons i cims, llocs habituals d'hàbitat a l'Edat del Bronze. Açò mateix ho apreciem en altres jaciments de comarques veïnes, com són ara Mastec, Piquet del Baladre,... (Pascual, 1989a).

Pel que fa a murades, tan sols n'hi ha una que s'aprecia amb claredat, la de l'Ereta dels Moros, amb una alçària d'1.40 metres per 1 metre d'amplària. Sobre aquesta hi ha adossada una torre quadrada, que com hem dit abans, té

una cronologia almenys dubtosa. També hi existeix una murada a la Banyesa B, que com la de l'Ereta dels Moros tanca la zona més accessible. Està feta amb pedres sense treballar i unides en sec. Compta també amb una torre al bell mig del cim, feta amb pedres sense treballar i unides amb fang.

6. L'EVOLUCIÓ DE L'HÀBITAT: UNA VALORACIÓ

Com hem pogut observar a partir del registre arqueològic el desenvolupament de l'hàbitat a l'aire lliure es dona ja des d'abans de la Neolització, encara que les possibilitats que dona una economia agrícola - ramadera per a la sedentarització són claus cap a la progressiva generalització dels hàbitats estables a l'aire lliure. El que intentarem demostrar és com es desenvolupa aquest procés partint d'un hàbitat majoritari en coves, durant el Neolític I, fins a la universalització dels assentaments a l'aire lliure en el III mil·lenari. Com aquest model es veu modificat en el Neolític II C, preludi del que veurem a l'Edat del Bronze, com un desenvolupament dels poblats en alt, amb elements constructius; indicadors d'una certa complexitat social.

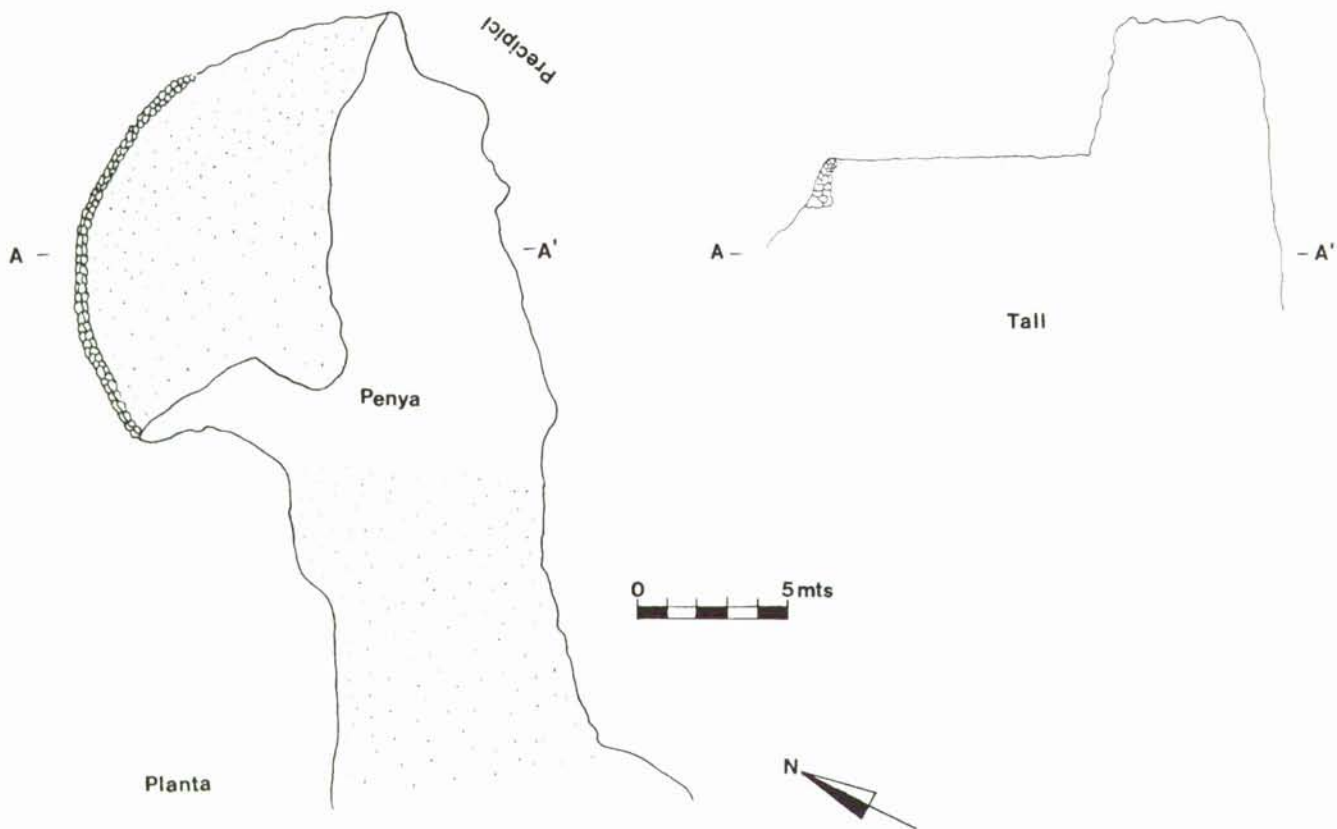
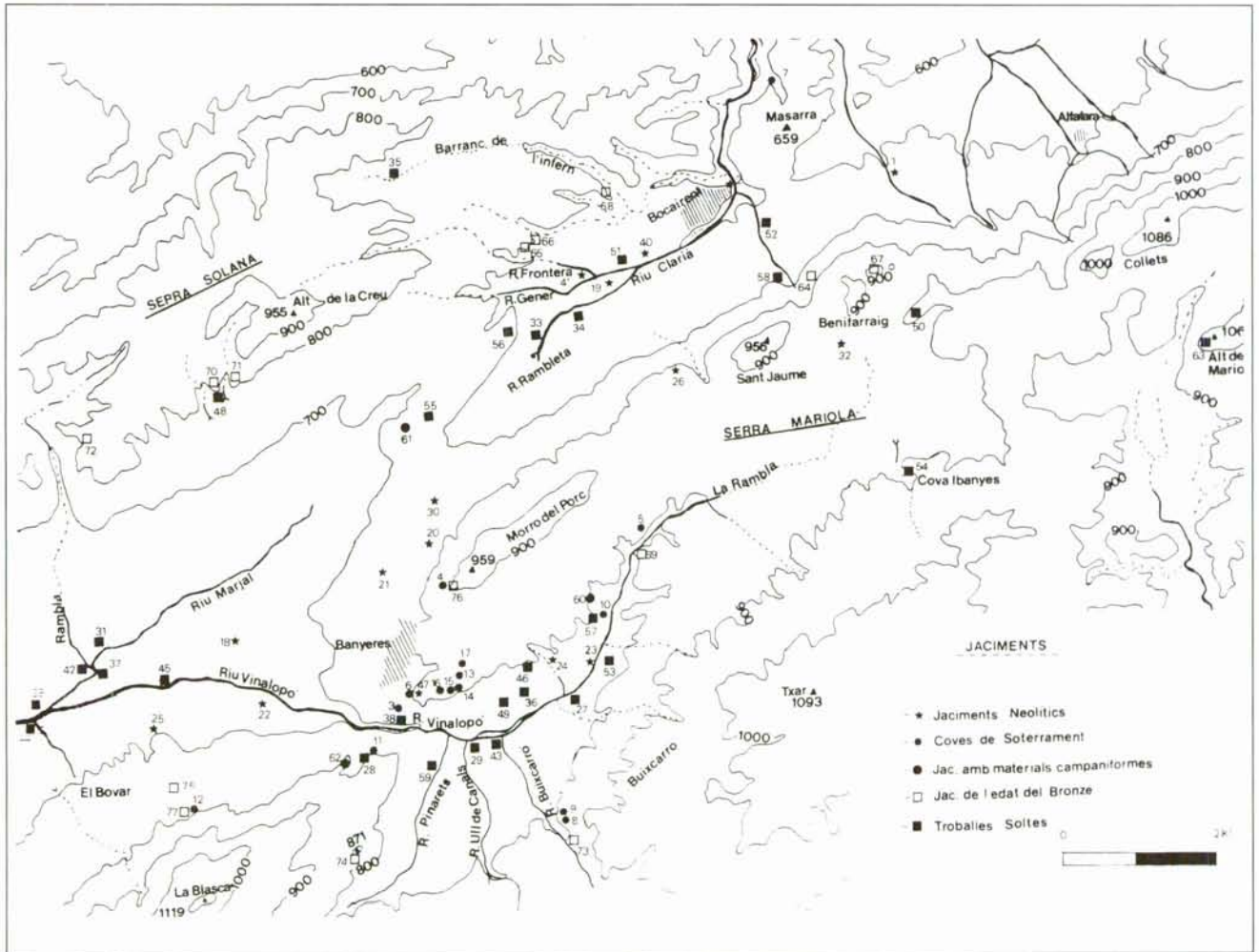

Fig. 20.- Teular del Sapo.

- 1 LES DOTZE
- 2 COVA DE LA PISCINA
- 3 COVA DEL BANCAL DE FELIP
- 4 COVA DE LA FONT DEL CAVALLER
- 5 COVA DE LA RAMBLA
- 6 COVA DE LA PEDRERA II
- 7 COVA DE LA GERRA
- 8 COVATXA DE LA PENYA ROJA 2
- 9 COVA DE LA PENYA ROJA I
- 10 COVA DEL VINALOPO 6
- 11 COVA DE LES BAGASES
- 12 COVA DEL SALT DE L'HEURA
- 13 PLA ROIG 1
- 14 PLA ROIG 2
- 15 PLA ROIG 3
- 16 PLA ROIG 4
- 17 PLA ROIG 5
- 18 MOLI ROIG
- 19 L'ILLA
- 20 FONT DE LA TEULA

- 21 NIVELL DE LA CARRETERA DE LA FONT DEL CAVALLER
- 22 FOSSAT CARRETERA DE BIAR
- 23 VINALOPO 2
- 24 VINALOPO 12
- 25 VINALOPO 23
- 26 FOSSAT CARRETERA D'ALCOI
- 27 VINALOPO 4
- 28 VINALOPO 10
- 29 VINALOPO 9
- 30 ROTGLAR
- 31 LA MARJAL
- 32 SANTA BARBARA
- 33 RAMBLETA 2
- 34 RAMBLETA 1
- 35 CASA HILARI
- 36 VINALOPO 15
- 37 VINALOPO 22
- 38 VINALOPO 19
- 39 VINALOPO 20

- 40 SOLANETES
- 41 BANCAL ROIG
- 42 VINALOPO 1
- 43 VINALOPO 7
- 44 VINALOPO 11
- 45 VINALOPO 21
- 46 VINALOPO 13
- 47 LA PEDRERA A
- 48 LA BANYESA C
- 49 VINALOPO 14
- 50 LA MINA
- 51 BANCAL DELS CIRERS
- 52 CANYARET
- 53 VINALOPO 3
- 54 COVA IBANYES
- 55 EL LLIDONER
- 56 POSOLO
- 57 MAS DE GALBIS
- 58 L'ALQUERIA
- 59 PINARETS

- JACIMENTS
- ★ Jaciments Neolitics
 - Coves de Soterrament
 - Jac. amb materials campaniformes
 - Jac. de l'edat del Bronze
 - Troballes Soltes

- 60 LLOMA DE GALBIS
- 61 CABEÇÓ DE SANT ANTONI
- 62 SERRELLA
- 63 ALT DE MARIOLA
- 64 TEULAR DE SANT JAUME
- 65 BARRANC DE LA FRONTERA A
- 66 BARRANC DE LA FRONTERA B
- 67 TEULAR DEL SAPO
- 68 PAIXARELLA
- 69 L'ERETA DELS MOROS
- 70 LA BANYESA A
- 71 LA BANYESA B
- 72 SOLANA
- 73 EL BUSCARRO
- 74 CABEÇÓ DELS LLORENÇOS
- 75 L'HEDRA
- 76 ALT DE LA CREUETA
- 77 LA FONTANELLA

ELS PRIMERS ASSENTAMENTS NEOLITICS:

Fins no fa gaire anys, trobàvem en la investigació prehistòrica al nostre país, una exclusivitat de l'hàbitat en cavitats en el primers moments de la neolitització. Aquesta característica és general a tota la Mediterrània Occidental, encara que des del Sud de la Itàlia fins l'Orient els hàbitats a l'aire lliure són relativament abundants. Així i tot no es desconeixien alguns assentaments amb cronologia antiga, tal eren els casos d'Arenal de la Virgen i Casa Lara, situats en zona de planura. Els dos posseïen materials que assenyalaven un hàbitat que es perllongava des de l'Epipaleolític

fins el Neolític II B (Soler, 1976). També es tenien notícies de materials neolítics dubtosos al Pla dels Dubots i el Mas d'Is (Taracena 1951 i Ballester, 1945). A pesar del coneixement d'aquest poblats el corpus del Neolític Valencià està fonamentat en l'hàbitat en cova, han estat aquestes on s'han dirigit els esforços principals de la investigació.

En els últims anys les coses han canviat prou, no sols en el nostre àmbit d'actuació sinó d'altres zones. Així jaciments com el Mas del Pla i el Bancal de Satorre, fruit de les prospeccions realitzades a l'Alcoià-Comtat s'uneixen als ja coneguts (Bernabeu, 1989). A tots aquest cal afegir

l'assentament de les Dotze. Dos jaciments més amb ceràmiques impreses no cardials i amb localització en planura són l'Alcúdia d'Elx (Ramos, 1989) i Ledua, Novelda (Hernández i Alberola, 1989).

En zones properes a la nostra, el coneixement dels hàbitats a l'aire lliure en els primers moments del Neolític és més profund. Les campanyes realitzades en Les Guixeres de Vilobí, en són un exemple. Han posat al descobert una estructura pertanyent a un fons de cabana excavat al sòl natural, amb una fondària d'un metre, reomplert amb palets de roca calcària. Per als seus excavadors pertanyeria a un Neolític cardial mig, amb semblances amb Courthèzon (Baldellou i Mestres, 1981). Paral·lels, cronològicament són els de Les Roques del Monjo i Pla del Gardelo a la Vall Femosa (Gallart i Mir, 1984) i el Puig Mascaró (Torroella de Montgrí) (Tarrus *et al.*, 1982). Més nombrosos són els jaciments d'aquestes característiques tant a la França mediterrània com a la Itàlia meridional (Courtin, 1974; Tine, 1983).

De la investigació duta fins ara podem constatar l'existència de dos tipus de jaciments:

– Els que amb una tradició cultural epipaleolítica reben influències neolítiques, que modifiquen en part el seu comportament cultural i tal vegada també econòmic. Serien representatius d'aquest moment la Cueva de la Cocina, el Tossal de la Roca, Casa Lara, L'Arenal de la Virgen i Les Dotze, tots al País Valencià.

– Jaciments ocupats ara per primera vegada com Sarsa i l'Or, o amb un important hiatus ocupacional (Cova de les Cendres). A aquest s'afegirien el Mas del Pla, Bancal de Satorre i Mas d'Is.

Observem com els dos grups van desenvolupar tant hàbitats en cova com a l'aire lliure.

De l'anàlisi del territori efectuat al poblat de les Dotze, ens adonem que el jaciment es troba prop d'un curs d'aigua permanent, hàbitat immillorable per al desenvolupament de tasques caçadores-recol·lectores, però també per al desenvolupament agrari. En el cercle de radi 1 quilòmetre el 90 % són terres aprofitables agràriament. Si comparem amb el que passa a Sarsa, s'observa com la quantitat de terres aprofitables minva. Açò es pot deure a una especialització ramadera de la que ja s'havia parlat. (Bernabeu, 1989), o bé a un aprofitament per als conreus de la vessant muntanyenca, deixant les zones baixes encara cobertes de bosc pel gran nombre d'animals salvatges. Així les àrees de les terres baixes seran poblades més tard.

EL DESENVOLUPAMENT DELS HÀBITATS A L'AIRE LLIURE AL III MIL·LENNARI.

Es a partir de la meitat del quart mil·lenari quan s'observa una tendència generalitzada a la França mediterrània i a la Península Ibèrica cap l'abandonament progressiu de les coves com a lloc d'hàbitat, i en conseqüència, comencen a generalitzar-se els poblats situats en terres pla-

nes; fet indicatiu del desenvolupament de l'agricultura, que comportà un increment demogràfic. Açò s'aprecia en el gran nombre de jaciments i també en el tamany d'aquests. En resum podem dir que durant el tercer mil·lenari és quan l'agricultura assoleix el seu paper econòmic fonamental, universalitzant-se en el nostre país per tot arreu, només algunes coves segueixen ocupades, la qual cosa s'explica per raons econòmiques, com és ara el cas de la Cova de les Cendres (Bernabeu, 1986).

En la nostra àrea d'estudi tenim una manca quasi total de referències sobre la segona meitat del IV mil·lenari. Pel que fa al País Valencià aquest fet és quasi general (Bernabeu *et al.*, 1989). Aleshores, serà en el III mil·lenari quan es produirà un forta expansió del poblament com a resultat de la generalització de l'agricultura. El poblats s'ubiquen en interfluvis, voreres de rius, rierols, rambles, en zones de marjal i junt a fonts o naixements d'aigua. Generalment són zones de vall on els sòls són favorables per al conreu. En ells trobem estructures excavades en el sòl, sobre margues fossats, fosses i sitges (Bernabeu *et al.*, 1988). Aquest tipus de poblats són molt habituals, s'hi observen grans concentracions a la Vall d'Albaida i en el riu d'Alcoi (Pascual, 1987; Bernabeu *et al.*, 1989). Poblats d'aquestes característiques els trobem també a d'altres zones, com és el cas de Fuente Flores (Juan i Martínez, 1988).

Altres tipus d'estructures com vivendes, sols han estat localitzades en recents excavacions en Niuet (Bernabeu *et al.*, 1989), l'Arenal de la Costa i la perfectament coneguda estructura de planta rectangular de l'Ereta del Pedregal (Plá *et al.*, 1983). També serà durant el tercer mil·lenari quan els poblats andalusos presenten estructures excavades, com podem observar al Baix Guadialquivir o en el jaciment de Papa Uvas, on s'han localitzat fossats i fons de cabana.

Les conclusions a les quals hem arribat, com a resultat de les prospeccions són les següents:

- Confirmació de la importància del poblament en aquest període.
- Increment significatiu del nombre de jaciments.
- La seua localització és en interfluvis, voreres de rius, rierols, rambles, fonts, zones de marjal, etc.
- El gran tamany d'una part dels poblats, fins les 20 Ha.
- Grans concentracions d'assentaments tant al riu Vinalopó com al Clariano.
- Existència en alguns d'ells d'estructures excavades al sòl.

Ens n'adonem tant del anàlisi territorial com de l'observació del mapa topogràfic, que per una banda els jaciments més grans, amb major quantitat de materials són els que tenen una millor localització. Així l'assentament de l'Illa i el del Molí Roig, els trobem entre dos cursos d'aigua i tots dos presenten estructures excavades en el sòl i una grandària superior a les 10 Ha. Els dos abasten en el cercle d'1 quilòmetre un 100 % de terres conreables, passant a ser

d'un 50 % en el de 5 quilòmetres. Quantitat molt significativa com veurem més endavant quan ho comparem amb les xifres del poblats de l'Edat del Bronze.

La funció agrària d'aquests jaciments és bastant clara, sent assentaments amb hàbitat dispers, amb terres de conreu pels voltants. Significatiu és el cas de l'Illa on ens adonem (per la dispersió de materials) de la possibilitat que el jaciment es localitzara a la vora esquerra de l'interfluvi, i en una petita àrea de la vora dreta; les terres centrals i una part de les de la vora dreta les dedicarien, així, al conreu. L'aprovisionament d'aigua com és lògic el tenien solucionat, així com una part del subministrament de sílex, ja que tenien relativament a prop la zona del Rotglar-Morro del Porc.

Destaca l'existència de dos jaciments que tenen una sèrie de característiques comunes: el fet de no tenir pràcticament ceràmica, trobar-se lluny de corrents d'aigua i tenir pels seus voltants zones de muntanya, aquest són el Rotglar i Santa Bàrbara. Els dos posseeixen una font en el mateix assentament el de Santa Bàrbara, té pels seus voltants un mina d'argila; en el Rotglar trobem un aflorament de sílex i un altre a pocs metres, al Morro del Porc. Encara que els terrenys amb possibilitats agrícoles hi abunden, prop d'un 50 % en un radi d'1 quilòmetre, és significativa la diferència del que passa als jaciments de vall. A falta d'excavacions no sabem si aquest fet es deu a un diferent comportament econòmic, a una especialització ramadera, o potser que foren jaciments estacionals ocupats en algunes èpoques de l'any; vinculat tot açò a una especialització ramadera, d'extracció de sílex, silvicultura, etc.

Per últim existeixen dos jaciments que presenten una ubicació en altura, força estranya per a aquest moment cronològic, són el Vinalopó 10 i la Pedrera A. Els dos jaciments sens dubte, són de moments finals del Neolític, però no podem concretar la seua cronologia per falta de restes. Si poguérem situar-los cronològicament dins del Neolític II B, podríem retardar fins aquest moment l'aparició de poblats d'altura, la qual cosa a hores d'ara s'ha fixat en un neolític II C (Bernabeu *et al.*, 1989).

A tot el que hem dit es pot afegir, que no s'observa diferenciació, ni jerarquització alguna entre els assentaments, el model locacional tradueix l'existència de comunitats agrícoles autosuficients, és a dir societats segmentàries de caràcter igualitari. Circumstància corroborada pel que s'observa en les necròpolis (Bernabeu *et al.*, 1989). En resum podem afirmar que el model socio-econòmic no es veu modificat des del V mil·lenari fins finals del III.

Tan sols el cas de Les Moreres (González, 1986) poblats d'altura fortificat amb cronologia precampaniforme pot eixir del model general, encara que hem d'advertir que açò no negaria tot el que hem apuntat anteriorment, ja que les Moreres per la seua proximitat a àrees del sud-est peninsular pot tenir una evolució diferenciada com després passarà a l'Edat del Bronze i amb la Cultura de l'Argar.

EL CANVI DEL MODEL D'ASSENTAMENT. DELS JACIMENTS DE L'HORIZÓ CAMPANIFORME ALS DE L'EDAT DEL BRONZE:

Amb l'arribada de les primeres ceràmiques campaniformes al País Valencià, observem, com el model seguit durant els mil·lenaris passats comença a canviar fins constituir-ne un de nou ja en l'Edat del Bronze. Jaciments com la Rambla Castellarda, Peñón de la Zorra, Peñetas i el Rincón, als quals s'hi ha d'afegir el Cabeço de Sant Antoni i Serrella, ens parlen que el model que tradicionalment havia estat característic de l'Edat del Bronze, té les seues arrels en l'Horitzó Campaniforme. Trobem aquests jaciments situats en cims i turons. El determinisme geogràfic és determinant, són hàbitats concentrats on les obres d'acondicionament del terreny han estat fonamentals, tal i com s'aprecia en jaciments del Bronze com la Lloma de Betxí i la Muntanya Assolada. (Bernabeu *et al.*, 1989). En alguns d'ells trobem murades: el Peñón de la Zorra (Soler, 1981) i Rambla Castellarda (Aparicio, 1977).

D'altra banda no s'abandona el model d'hàbitat anterior i així hi existeixen nombrosos jaciments en pla d'aquest moment: Vil·la Filomena, els jaciments de Bèlgida, altres descoberts últimament a la zona de l'Alcoià-Comtat (Bernabeu *et al.*, 1989) i el Molí Roig i l'Arenal de la Costa on hem efectuat últimament treballs d'excavació.

De l'anàlisi de *Catchment* es desprén la bona disposició d'aquests jaciments en zones elevades que controlen nombroses terres de conreu pels seus voltants. El Cabeçó de Sant Antoni supera el 75 % de terres conreables en un radi d'1 quilòmetre per la seua part Serrella està al voltant d'un 50 %. Tots dos estan prop del 50 % en un radi de 5 quilòmetres. Generalment aquest percentatges són superiors als que ens mostren els jaciments de l'Edat del Bronze.

La concentració demogràfica, la gran inversió en hores de treball en acondicionament del terreny, la construcció de murades, i el fet de considerar la ceràmica campaniforme com un objecte indicatiu d'estatus social (Harrison, 1977), ens permeten poder començar a parlar de la possibilitat de canvis en les relacions socials. Bernabeu afirma que el trencament del patró d'assentament vindria condicionat per un canvi de les relacions socials, passant d'una societat igualitària a una societat jerarquitzada, la qual estarà plenament configurada a l'Edat del Bronze.

L'EDAT DEL BRONZE

Observem, com ja hem esmentat més avant una continuïtat en el patró d'assentament des de l'Horitzó Campaniforme, així molts jaciments cronològicament campaniformes perduren durant l'Edat del Bronze, cosa que sembla que va poder ocórrer als dos que presentem ara. D'altra banda, trobem en jaciments tipològicament del Bronze, elements culturals anteriors que ens parlen de la interrelació d'ambdós cultures.

Les recents excavacions efectuades a la Muntanya

LES CAPÇALERES DELS RIUS CLARIANO I VINALOPÓ DEL NEOLÍTIC A L'EDAT DEL BRONZE

Assolada i a la Lloma de Betxí, ens demostren que la complexitat i varietat de les estructures està molt allunyada del que s'havia apuntat fins ara (Bernabeu *et al.*, 1989).

Dels 13 jaciments estudiats, la major part els trobem per les muntanyes pròximes a les planes dels rius principals, el Vinalopó i el Clariano. Tots ells situats entre els 700 - 900 m s.n.m.i només en supera els 1.000 l'Alt de Mariola. Hi observem algunes concentracions de jaciments, els del Barranc de la Frontera i la Paixarella, els de la Banyesa i la Solana, el del Teular del Sapo, els jaciments del terme d'Alfàfara i els dos de la Fontanella. La qual cosa fa pensar en una possible relació i jeraquitació entre aquest. Tots els trobem ubicats en cims o vessants que destaquen sobre els seus voltants, i és la seua accessibilitat molt variable, des de pràcticament poca dificultat (Buscarró) fins una dificultat gran (Alt de Mariola).

La grandària dels jaciments varia considerablement, 3 en superen els 1.000 m² (Teular de Sant Jaume, els dos de la Banyesa), 2 oscil·len entre els 400 i 900 m² (l'Ereta dels Moros i la Solana) i tots els altres no en superen els 400

m². L'aplicació del *Catchment Anàlisi* mostra que tots els jaciments mantenen unes característiques semblants, tenen menys d'un 40 % de terra conreable en un radi d'1 quilòmetre. Tant la Solana com el Cabeço dels Llorenços tenen percentatges inferiors al 20 %, però que venen compensats pels terrenys dels voltants. A la majoria hi ha alguna font o riuet a prop, encara que tant la Paixarella, els del Barranc de la Frontera, la Banyesa i la Solana, no tenen cap lloc d'aprovisionament d'aigua a prop.

Finalitzem observant com la superfície conreable que existeix al voltant dels jaciments del Bronze ha minvat respecte als jaciments neolítics situats al plà. No creiem que aquesta reducció indique l'abandonament de les pràctiques agrícoles més bé tot el contrari, amb una ocupació de les zones baixes pels conreus i la dedicació dels jaciments més allunyats de les àrees agrícolament aprofitables, cap a especialitzacions econòmiques, ramaderia, silvicultura, etc. La qual cosa, ara per ara, no podem observar en els nostres jaciments, ja que tots mostren unes característiques semblants.

PEDRA TALLADA	JAC 1			JAC 18			JAC 19			JAC 22			JAC 23			JAC 24			JAC 27			JAC 28			JAC 29			JAC 30		
	Brut	Utilitzat	Total	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T
ASCLA	24	15	39	65	36	101	15	11	26	5		5	11	1	12	2	1	3	14		14	8	3	11	6	3	9	40	15	55
FRAG. ASCLA	2		2	56		56	7	1	8	1	1		1	1	2		2				4		4	1		1	9	5	14	
FULLA				8	8	2	6	8		1	1				1		1	1		1								1	1	
FRAG. FULLA	5	3	8	68	35	103	24	17	41	8	1	9	6	2	8	6	1	7	9	1	10	14	2	16	5	1	6	11	17	28
FULLETA	3	4	7	3	6	9	1	2	3		1	1	3	2	5	3	1	4	2	1	3	3		3			9	6	15	
FRAG. FULLETA	12	3	15	71	8	79	23	3	26	5	1	7	6		6	9	1	10	17	2	19	14	3	17	1		1	60	2	62
TRENCALL	148		148	1455		1455	275		275	48	2	48	74		74	32		32	89		89	150		150	55		55	640		640
RESQUILL	30		30	112		112	24		24	2		2	13		13	17		17	10		10	46		46	7		7	118		30
NUCLI	3			54		54	6		6				5		5	1		1	10		10	2		2	1		1	30		30
TOTAL	227	25	252	1883	93	1875	377	40	417	68	7	74	118	6	124	70	4	74	152	4	156	241	8	249	76	4	80	917	48	983

PEDRA TALLADA	JAC 31			JAC 32			JAC 40			JAC 41			JAC 42			JAC 43			JAC 44			JAC 47			JAC 48			JAC 53		
	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T	B	U	T
ASCLA	2	3	5	10	21	31	8	6	14	9	3	12	23	7	30	27	6	33	14	3	17	7	2	9	1		1	17	4	21
FRAG. ASCLA				18	1	19	13		13	4	1	5			11		11	2		2	2	4	6							
FULLA							2	2							1	1					2	2	2		2					
FRAG. FULLA	2	1	3	10	10	20	7	14	21	13	4	17	4	2	6	5	1	6	8	1	9	10	2	12		3	3	7	1	8
FULLETA	1		1	1	1	2	2	4					3		3	1		1	2	1	3				6		6	2		2
FRAG. FULLETA	5		5	29	5	34	8	2	10	14	1	15	3		3	14		14	15	1	16	14	2	16		2	2	10		10
TRENCALL	25		25	485		485	128		128	180		180	62		62	210		210	87		87	148		148	44		44	77		77
RESQUILL	5		5	175		175	34		34	41		41	6		6	24		24	12		12	50		50	14		14	10		10
NUCLI	3		3	22		22	8		8	5		5	14		14	7		7	13		13	7		7	1		1	11		11
TOTAL	43	4	47	749	38	787	208	26	234	266	9	275	115	9	124	299	8	307	153	8	159	238	12	250	88	5	73	134	5	139

Fulles inventari. Pedra tallada.

LES CAPÇALERES DELS RIUS CLARIANO I VINALOPÓ DEL NEOLÍTIC A L'EDAT DEL BRONZE

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q
1	Elements de Prensio																
2	JAC	NºFrag	Tipus	Db	Dm	H	IA	P	Llavi	Vora	Nº	Situa.	Tipus	Superf.	Gruix	Decorac.	Coll
3	1	1	V.2	26					1	0					2.2	6	3.1
4	2	1	XIV.1a	21	2.2		9.5		1	0					2.2	9	
5	6	1	XIV.1a	17.9					1	0					1.6	6	
6	18	1	A						9.1	0					3	11	
7		1	A						1						2.2	10	
8		1	I.2	38.2	38.2		100		7.2	2					3	12	
9		1	I.3b	24.4	24.4		100		9.1	0					3	7	
10		1	I.3b	41.2	41.2		100		9.1	0					2.1	8	
11		1	I.6	44.4	44.4	64	100		7.1	0					2.2	12	
12		1	V.1	36.6	36.6		100		1	0					3	8	
13		1	XV.5	12	16.7		7.1		1	0					3	7	
14		1	V.2	23.1	23.5		9.8		1	0	1	2	11.2		2.1	7	
15		1	III.2	28.8	28.8		100		1	0					2.1	9	
16		1	XV.1a	29.6	29.6		100		9.1	2					3	8	
17		1	V.1	27	27		100		1	0					2.1	9	
18		1	V.3a	20	20	7.5	100		9.1	0					2.1	8	
19	19	1	XIV.1	16	17.3		9.2		1	0					3	8	
20		1	I.3						9.1	2					1	7	
21		1	XVIII								1		10		1	5	8
22		1	XIV.1	2.5					1	0					2.1	9	
23		1	II.b	20					6	0					1	10	
24	23	1	XIV.1	26.6	27.1		9.0		2	0					1	7	
25	61	1	XIV.4	24.4					1	1					2.1	8	
26		1	XIV.3a	22.6					8.2	1	2	1	3		1	8	
27		1	V.3b	28.4	30.6		9.2.8		7.2	0					1	9	
28		1	V.2	10	10.9	5.3	9.1	4.8	1						3	7	
29		1	A						1						2.2	13	
30		1	XIV.3b	16.4					7.2	2					2.1	7	
31		1	V.1	12.9	12.9	6.4	100	4.9.6	1	0					2.2	8	
32		1	XIV.3a	22.4					1	1					1	8	1
33		1	XIV.1a	24.4					1	0					1	9	
34		1	XIV.1a	36.6					6	0					1	10	
35		1	XIV.3c	29.5					1	2					1	7	
36		1	A						7.2						1	7	
37		1	XX.4												1		
38		3	Carena												2.2		
39	62	1	XIV.3d	14.3					7.2/6	1					2.1	6	
40		1	V.2	10.3	10.7	5.2	9.6	4.8.5	1	0					1	5	
41		1	XIV.3b	14.2					1	2					2.2	6	2
42		1	I.2	31.8	31.8	1.1	100	3.4	9.1	2					1	13	
43		1	V.1	21.4	21.4	13.6	100	6.3	1	0					1	8	
44		1	XV	24.2	24.2		100		1	0					3	9	
45		1	A						1						3	8	
46		1	XIV.3b	18.8					1	2					2.2	7	2
47	63	1	XIV.3a	18.8					7.1	1					1	7	
48	64	1	XV.4	30.8	30.8		100		7.2	2					3	7	
49		1	XV.1	1.3					1	1					3	7	
50		1	XX	8.3	8.7	6.2	9.5	7.1	1	0					2.2	7	
51		1	V.3b	22.2	22.2	11.6	100	5.2	7.2	0					2.1	8	
52		1	I.2	28.6	28.6		100		9.	2					3	11	
53	65	1	V	1.3	13.5	7.7	9.6	5.7	1	0					3	7	
54		1	XIV.1a	16	16.5		9.6		1	0	1	2	3		3	8	
55		1	XIV.1a	17.3	17.3		100		1	0					2.2	5	
56		1	XVI.1a	21.8					1	0	1	0	3		2.2	6	
57		1	II.1b	20.4	20.4	8.7	100	4.2.6	6	0					3	7	
58	21	XVI	58.2						7.2	0					2.1	12	
59	66	2	XIV.1a	17.4	19.4	17.6	8.9.6	9.0	1	0	0				2.1	7	
60		1	XVI	36.8					1	1					3	9	
61		1	XIV.3a	2.3					1	1	1	1	3		3	9	
62	70	1	XV.2	21.2	21.2		100		8.2	0					3	9	
63		1	XIV.3a	17.2	25.9		6.6		1	1	1	0.6.1			3	6	
64		1	XIV.1	24.7	24.7		100		1		1	1	11.1		3	9	
65	71	1	XIII	12.8					8.2	1					3	6	1
66		1	XV.5	17.3	17.8		9.7		7.2	0					3	9	
67		1	V.2	24.2	24.5		9.8		1	0					2.1	7	
68		1	XIV.3a	15.8					1	1	2	0	3		2.1	8	1
69		1	XIV.1a	13.7	14.9	10.8	8.8	7.2	1	0					2.2	8	
70		1	XIII	23.8					1	2					2.2	8	2
71		1	II.1a	2.3	2.3	10.5	100	4.5	6	0					3	7	
72	72	1	XIV.3d	23.7					1	1	1	0.6.1			3	14	
73		1	V.1	23.1	23.1	12.1	100	5.2	1	0					2.1	9	
74	73	1	V.2	1.6	16.3	8.4	9.8	5.1	1	0					1	7	
75		1	XV	21.4	21.4		100		9.1	2	1	2	3		1	15	
76	74	1	XIV.33a	19.8					1	1					2.2	8	
77	76	1	XIII	23.5					1	2					1	14	
78	77	1	I.2	34.6	34.6	10.6	100	3.1	1	2					2.2	11	
79		1	VII.b	20.6	22.8		9.0		1	1					3	9	
80		1	XIV.3a	25.2					1	1					3	7	

BIBLIOGRAFIA:

- ADANEZ PAVON (1985). Determinación del patrón de asentamiento regional: una aproximación cuantitativa al análisis locacional de mapas arqueológicos. *Revista Española de Antropología Americana*. XV., pp. 77-122. Madrid.
- ALCACER, J. (1954). El Puntal de la Cambra. Villar del Arzobispo, Valencia. *A.P.L.* V, pp. 65-84. València.
- ALCACER, J. (1960). El Altico de la Hoya. (Navarrés, Valencia). *A.P.L.* IX, pp. 101-113. València.
- APARICIO, J.; V. MARTINEZ i SAN VALERO. (1977). El Puntal sobre la Rambla Castellarda y el poblamiento eneolítico en la Región Valenciana. *Saitabi* XXVII, pp. 37 - 62. València.
- APARICIO PEREZ, J.; MARTINEZ J. V. VIVES E i CAMPILLO D. (1981). *Les Arrels de Banyeres*. Dto Hª Antigua. Universidad de Valencia. Serie Arqueología. nº 5. València.
- ARRIBAS, A. i MOLINA, F. (1979). *El poblado de " Los Castillejos " en la Peña de los Gitanos (Montefrío, Granada)*. Campaña de excavaciones de 1971. El corte nº 1. C.P.U. Granada. Serie Monográfica 3.
- BALDELLOU, V. i MESTRES, J. (1981). Les Guixeres de Vilobí, habitat del Neolític Antic a l'aire lliure. *Neolític a Catalunya*. Taula Rodona de Montserrat. p. 69-74.
- BALLESTER, I. (1928). La covacha sepulcral del Camí Real. Albaida. *A.P.L.* I. 31 - 85. València.
- BALLESTER, I. (1929). *El Servicio de investigación de Prehistoria y su Museo en 1928*. València.
- BALLESTER, I. (1945). Los descubrimientos prehistóricos del "Bancal de la Corona" (Penaguila). *A.P.L. II*. València. p. 21-28.
- BERDICHWXSKEY, (1964). *Los enterramientos artificiales del Bronce I Hispánico*. Bibliotheca Praehistorica Hispanica. Vol. VI. Madrid.
- BERNABEU, J. (1978). Los elementos de adorno en el Eneolítico valenciano. *P.L.A.V. Saguntum*, 14. València. p. 109-126.
- BERNABEU, J. (1982). La evolución del Neolítico en el País Valenciano. *R.I.E.A.* 37, pp. 85 i ss. Alacant.
- BERNABEU, J. (1984). *El vaso campaniforme en el País Valenciano*. T.V. del S.I.P. nº 80. València.
- BERNABEU, J. (1986). El eneolítico valenciano: ¿Horizonte cultural o cronológico. *Col·loqui sobre l'Eneolític en el País Valencià*. pp 9 - 14. Alcoi. Alacant.
- BERNABEU, J. (1988). El Neolítico en las comarcas meridionales del País Valenciano. *El Neolítico en España*, pp 131 i ss. Ed. Cátedra. Madrid.
- BERNABEU, J.; GUITART, I. i PASCUAL J. LL. (1988). El País Valenciano entre el final del Neolítico y la Edad del Bronce. *A.P.L.* XVIII. València.
- BERNABEU, J. (1989). *La tradición cultural de la cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. T. V. del S.I.P. nº 86. València.
- BERNABEU, J.; GUITART i PASCUAL, J. LL. (1989). Reflexiones entorno al patrón de asentamiento en el País Valenciano entre el Neolítico y la Edad del Bronce. *P.L.A.V. Saguntum* nº 22, pp 99 - 123. València.
- CASTRO (1980). Fusayolas ibéricas, antecedentes y empleo. *Cypsela*, III, Girona.
- CLARKE, D. L. (1977). *Spatial Archaeology*. Academic Press. New York.
- COURTIN, J. (1976). Les civilisations néolithiques en Provence. *La Préhistoire Française*, II, pp. 255-266.
- DARTER PERICAS, B. (1945). Estudio geológico del Sur de la Provincia de Valencia y Norte de la de Alicante. *Boletín del Instituto Geológico y Minero*. II fascículo. Pags 585 i ss. Madrid.
- DEL VAL, E. (1943). El poblado del Bronce I Mediterraneo del Campico de Lebor, Totana (Murcia). *Cuadernos de Historia Primitiva*. Año III, nº 1.
- DE PEDRO, Mª J. (1990). La Lloa de Betxí (Paterna): datos sobre técnicas de construcción en la edad del Bronce. *A.P.L.* XX, pags. 327 - 350, València.
- ENGUIX R. i MARTI B. (1988). La Cultura del Bronce Valenciano y la Muntanya Assolada de Alzira: Aproximación al estado actual de su investigación. *A.P.L.*, vol. XVIII, València, pags. 241-250.
- ESTEVE, F. (1954). Cerámica de cuerdas en la Plana de Castellón. IV Congreso I.C.C.P. *Actas IV Sesión Congreso Prehistoria y Protohistoria*. Madrid, pp. 543-553.
- FERNANDEZ, F. i OLIVA, D. (1986). Valencina de la Concepción (Sevilla). Excavaciones de urgencia. *Revista de Arqueología*, 58 pp. 19-33.
- FERNANDEZ V. M. i RUIZ ZAPATERO G. (1984). El análisis de territorios arqueológicos: Una introducción crítica. *Arqueología Espacial*, 1, Teruel, pp 55 - 71.
- FORTEA, J. (1971). *La Cueva de la Cocina*. TV del S.I.P. nº 40. València.
- FORTEA, J. (1973). *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico Mediterraneo Español*. Memorias del Seminario de Prehistoria y Arqueología, 4. Universidad de Salamanca. Facultad de Filosofía y Letras.
- GALLART, J. i MIR, A. (1984). Dos jaciments neolítics de la vall de la Femosa (El Segrià - Les Garrigues). *Ilerda* XLV. Lleida, p. 17. -
- GONZALEZ, A. (1979). *Carta Arqueológica del Alto Maestrazgo*. T.V. del S.I.P., 63, València.
- GONZALEZ, A. (1981). El poblado calcolítico de la Font de la Carrasca (Culla, Castellón). *A.P.L.* XVI. València, pág. 141-158.
- GONZALEZ, A. (1985). Los nuevos asentamientos del Final de la Edad del Bronce: problemática cultural y cronológica. *Arqueología en el P.V.: Panorama y Perspectivas*, Elx. 1985, pp. 153-184.
- GONZALEZ PRATS, A. (1986). El poblado calcolítico de Les Moreres en la sierra de Crevillente. Alicante. En *El Neolítico en el País Valenciano*, Col·loqui sobre l'Eneolític en el País Valencià. pp 89 i ss. Alacant.
- GUITART, I. (1987). *Neolítico y Eneolítico en el Alto Vinalopo*. Tesis de licenciatura. Universitat de València. Inèdita.
- HARRISON R. J. (1977). *The Bell Beaker Cultures of Spain and Portugal*. Peabody Museum. Harvard University. Cambridge (Mass.).
- HERNANDEZ, M. S. (1985). La Edad del Bronce al País Valenciano. En *Arqueología en el P.V.: Panorama y Perspectivas*. Elx. Universidad de Alicante. Alacant, pags. 101-119.
- HERNANDEZ, M. S. (1986). La cultura de El Argar en Alicante. Relaciones temporales y espaciales con el mundo del Bronce Valenciano. *Homenaje a Siret*, Cuevas de Almanzora, pp. 341-350.
- HERNANDEZ M. S. i ALBEROLA BELDA, E. (1988). Ledua (Novelda, Alacant): un yacimiento de llanura en el Neolítico Valenciano. *A.P.L.* XVIII. València.
- JORNET, M. (1929). Prehistoria de Bélgica. I. *A.P.L.* I, pag. 91-99.
- JUAN CABANILLES, J. (1984). El utillaje neolítico en sílex del litoral mediterráneo peninsular. *P.L.A.V. Saguntum*, 13. València. Pags. 49-102.
- JUAN CABANILLES, J. (1985). El complejo Epipaleolítico geométrico (Facies Cocina) y sus relaciones con el Neolítico Antiguo. *P.L.A.V. Saguntum*. 19. València.

- JUAN CABANILLES, J. i MARTINEZ VALLE, R. (1988). Fuente Flores (Requena, València). Nuevos datos sobre el poblamiento y la economía del Neo-eneolítico valenciano. *A.P.L.* XVIII. pp 181 - 233. València.
- LLOBREGAT CONESA, E. (1972). *Contestania Iberica*. Exc. Diputació Provincial de Alicante. I. E. A. nº 2. Alacant.
- MARTI OLIVER, B. (1977). *Cova l'Or (Beniarrés, Alicante)*. Vol. I. T.V. del S.I.P. 51. València.
- MARTI OLIVER, B. *et al.* (1980). *Cova de l'Or (Beniarrés)* Vol. II. T.V. del S.I.P., 65. València.
- MARTI OLIVER, B. (1983). *El naixement de l'agricultura al País Valencià*. Universitat de València.
- MARTI, B.; FORTEA, J.; BERNABEU, J.; *et al.* (1987). El Neolítico Antiguo en la zona oriental de la Península Ibérica, en *Premières communautés paysannes en Méditerranée Occidentale*. Coloquio Internacional de Prehistoria. Montpellier, Abril de 1983. pp. 607 i ss.
- MARTI, B. i BERNABEU, J. (1990). La Edad del Bronce en el País Valenciano. En *Aragón /Litoral Mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria. Homenaje a Juan Maluquer de Motes*. Zaragoza, pàgs. 337-355.
- MARTIN DE LA CRUZ, J. C. (1985). *Papa Uvas I (Aljaraque, Huelva) Campañas 1976 a 1979*. E.A.E. 136. Madrid.
- MARTIN DE LA CRUZ, J. C. (1986). *Papa Uvas II (Aljaraque, Huelva) Campañas de 1981 a 1983*. E.A.E. Madrid.
- NAVARRO MEDEROS (1982). Materiales para el estudio de la Edad del Bronce en el Valle medio del Vinalopó (Alicante). *Lucentum*, pp. 19-70. Alacant.
- NOCETE, F. *et al.* (1986). Cerro del Salto. Historia de una periferia. *C.P.G.* 11 pp. 171-198.
- PASCUAL, J. LI. (1986 a). Les Jovades (Cocentaina). Notes per a l'estudi del poblament eneolític a la conca del riu d'Alcoi. En *El Neolítico en el País Valenciano*. Col·loqui sobre l'Eneolític en el País Valencià. pp. 73-86.
- PASCUAL, J. LI. (1986 b). *La vall alta i mitjana del riu d'Alcoi del Neolític a l'Edat del Bronze. (La qüestió dels poblats amb sitges i fossats)*. Memòria de llicenciatura. València.
- PASCUAL, J. LI. (1988). Les coves sepulcral de l'Alberri (Cocentaina). El poblament de la Vall Mitjana del riu d'Alcoi durant el III mil·lenni B.C., *P.L.A.V., Saguntum*, 21, València, pp. 109-159.
- PASCUAL, J. LI. (1989 a). L'Edat del Bronze en el Comtat. Catalogació i estudi de jaciments i materials. *Institut d'Estudis Juan Gil-Albert*. Alacant.
- PASCUAL, J. LL. (1989 b). Les Jovades (Cocentaina, Alacant). Hàbitat del Neolític del Final amb estructures excavades: sitges i fosses. *Alberri*, 2, Cocentaina, pàgs. 9-52.
- PASCUAL, J. LI. (1989 c). El foso de marges Alts (Muro, Alacant). *XIX C.N.A.* Castelló, pp. 227-237. Zaragoza.
- PASCUAL, J. LI i RIBERA, A. (1990). Arenal de la Costa. Ontinyent, la Vall d'Albaida. *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana. 1984-1988. II Intervencions Rurals*. Generalitat Valenciana. València.
- PASTOR, E. (1972). Carta arqueològica del termino de Castellón de Rugat (Valencia). *A.P.L.* XIII. pp. 209-240. València.
- PHILLIPS, P. (1982). The Middle Neolithic in Southern France Chasséen Farming amb Culture Process. *BAR International Series* 142.
- PLA, E.; MARTI, B. i BERNABEU, J. (1982). La Ereta del Pedregal (Navarrés, València) y los inicios de la Edad del Bronce. *XVI C.N.A.* (Murcia - Cartagena, 1982). Zaragoza, pàgs. 239-248.
- PLA, E.; MARTI, B. i BERNABEU, J. (1983). Ereta del Pedregal (Navarrés, València). Campañas de excavación 1976 - 1979. *N.A.H.* 15. Madrid, pàgs. 41-58.
- RIBERA, A. i PASCUAL, J. (1991). Recents excavacions en el jaciment prehistòric de l'Arenal de la Costa (Ontinyent). *Revista Crònica*, nº 97, desembre. Ontinyent.
- RIVERO, (1985). La ceràmica almagra en Andalucía: ensayo tipológico. *Habis*, 16. pp. 453 i ss.
- ROS DUEÑAS, A. (1980). El poblado prehistórico de "El Bancalico de los Moros" y "El Rincón". Redovan, Alicante. *R.I.E.A.*, 30, pp 7 i ss.
- RUBIO, F. (1987). *Catálogo de materiales y yacimientos de la cultura del Bronce valenciano*. L'Ull del Moro, 1. Alcoi.
- RUIZ MATA, D. (1975). Cerámicas del Bronce del poblado de Valenciana de la Concepción (Sevilla): Los platos. *C.P.A.U.A.M.*, 2 pp. 123-149. Madrid.
- SHULE, W. i PELLICER, M. (1966). *El Cerro de la Virgen, Orce (Granada)* E.A.E., 46. Madrid.
- SOLER, J. Mª. (1961). La Casa de Lara de Villena (Alicante). Poblado de llanura con ceràmica cardial. *Saitabi*, XI, pp 193 i ss. València.
- SOLER, J. Mª. i FERNANDEZ, E. (1970). Terlinques, poblado de la edad del Bronce en Villena. *P.L.A.V.*, 10, 27-62.
- SOLER, J. Mª. (1976). *Villena: Prehistoria - Historia - Monumentos*. Alacant.
- SOLER, J. Mª. (1981). *El Eneolític en Villena (Alicante)*. Serie Arqueològica, 7. Dpto. Historia Antigua. Universitat de València.
- TARACENA, B. (1951). Informe acerca de la autenticidad de los objetos hallados en el Bancal de la Corona, de Mas d'Is, término de Penáguila (Alicante). *VI Congreso Arqueológico del Sudeste (Alcoi, 1950)*. pp 42 i ss. Cartagena.
- TERAN, M. *et al.* (1987). *Geografía Regional de España*. Ariel Geografía. Barcelona.
- TINE, S. (1983). *Passo di Corvo e la civiltà neolitica del Tavoliere*. Ed. Sagep. Génova.
- VALLESPI, E. J. *et al.* (1985). *Materiales del Neolítico final - Eneolítico de la Vega de los Morales (Aldea del Rey, Ciudad Real)*. Museo de Ciudad Real. Estudios y Monografías, 15.
- VICENS, J. i TRELIS, J. (1984). *L'Eneolític a les comarques de l'Alcoià-Comtat*. Cataleg de l'exposició commemorativa del Centenari del descobriment de Les Llometes (Alcoi), 1884-1984. C.A.E.H.A. Alcoi.
- VISEDO, C. (1925). Breu notícia de les primeres etats de metall a les proximitats d'Alcoi, *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, vol. III, fasc. 11, Barcelona, pp. 173-176.
- WALKER, M. i LILLO, P. A. (1983). Excavaciones arqueológicas en el yacimiento eneolítico de El Prado (Murcia). *XVI C.N.A.* Murcia 1982. pp. 105-112. Zaragoza.

